

Opplysning eller oppløsning?

Georg Brandes' *Emigrantlitteraturen* og
fritenkningens dannelse

Emil Nicklas Johnsen

Masteroppgave i idéhistorie, våren 2012
Institutt for filosofi, idé- og kunsthistorie og klassiske språk

Veileder: Trond Berg Eriksen

Opplysning eller oppløsning?

Georg Brandes' *Emigrantlitteraturen* og fritenkningens dannelse

”Ordet Tænker har til alle
Tider været ensbetydende
med Ordet Kjætter”
-Georg Brandes

© Emil Nicklas Johnsen

2012

Opplysning eller oppløsning? Georg Brandes' Emigrantlitteraturen og fritenkningens dannelse

Emil Nicklas Johnsen

<http://www.duo.uio.no/>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

Sammendrag

Denne oppgavens tema er Georg Brandes' fritenkerbegrep. Jeg gjør en historisk analyse av begrepets betydning med utgangspunkt i det første bindet av hans hovedverk, *Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Literatur*, men jeg trekker også inn stoff fra de påfølgende bindene av *Hovedstrømninger* når det kan klargjøre hans argumentasjon. Jeg benytter også stoff fra bokenes mottakelse i samtidens aviser, og Brandes' øvrige tidsskriftartikler og forord i tiden rundt 1872, og da det første bindet ble utgitt og gjort til gjenstand for opphetet offentlig diskusjon og fordømmelse fra tidens ledende skikkelser innenfor det intellektuelle miljøet i København. Problemstillingen for oppgaven er: *Kan Brandes' moderne prosjekt på starten av 1870-tallet oppfattes som et dannelsesprogram?* Jeg argumenter for at hans fritenkerbegrep er et av de vesentligste bestandelene av hans prosjekt i disse årene, og at fritenkningen forholder seg til, og er en overskridelse av samtidens dannelsesfelt. Det er både henvendt til det, og forsøker å reformere det. Et siktemål med oppgaven er å vise Brandes' relevans for den intellektuelle historien.

Takk!

Takk til Per Dahl på *Afdeling for Litteraturhistorie* ved Århus universitet for vennlig mottakelse og omvisning i Brandesarkivet.

Takk til Trond Berg Eriksen for inspirerende veiledning.

Takk til Christine Amadou og mine medstudenter for givende tur(er) til Granavolden.

Takk til Thale Sørli og Martin Fjeld for livreddende gjennomlesning og kloke råd.

Og ikke minst, tusen takk til alle mine kjære for oppmuntring og støtte.

Innholdsfortegnelse

1.	Innledning.....	10
2.	Mer enn problemer under debatt. Det moderne prosjektet i <i>Hovedstrømninger</i>	14
2.1	Situasjonen i 1872	20
2.2	Den frie tanke og det moderne individet.....	23
2.3	Emansipasjonen og århundrets sykdom	25
2.4	Problemer under debatt – den permanente kritikk	29
2.5	Innledningsforelesningens litteraturdiagnose.....	33
2.6	Den geniale ledigang vs. den geniale arbeider	35
2.7	Litteraturinstitusjonen og dannelsen	37
3.	Dannelsesfeltet	41
3.1	De nasjonalliberale: Dannelse som kulturpolitikk	42
3.1.1	Den nasjonalliberale offentligheten	45
3.1.2	Rødhet og Plougs kulturvern.....	48
3.2	Universitetsinstitusjonen: Det madvigske system.....	52
3.2.1	<i>Emigrantlitteraturen</i> og ansettelsessaken	55
3.3	Rasmus Nielsen og striden om tro og viten.....	59
3.4	Innvendinger mot den elitistiske dannelsen	62
3.4.1	Viggo Hørup.....	62
3.4.2	Søren Kierkegaards kritikk av dannelseskristendommen	63
3.4.3	Grundtvig, dannelse og folkeopplysning	65
3.4.4	Bjørnsons kamp mot intelligensen	67
3.4.5	Carl Rosenbergs kamp mot den ”hjertelivet udhulende dannelse”	70
3.5	Konklusjon	71

4.	Brandes' dannelsesrefleksjoner.....	73
4.1	Om dannelsens dialektikk	73
4.1.1	Brandes' dannelsesrevir	76
4.1.2	Violin eller Brækjern?.....	77
4.2	Madame de Staël og dannelsesreisen	79
4.3	Selvhevdelsens hjemløse dannelse.....	82
5.	Fritenkningen	85
5.1	Med pennen som våpen.....	85
5.2	Den guddommelige fritenkningen.....	87
5.3	Intellektuell autonomi	90
5.4	“Det intelligente Europa” – Brandes' lærde republikk	92
5.5	Fritenkningens komparativitet.....	94
5.6	Fritenkningens konsekvenser for samfunnet.....	97
5.6.1	En hanske kastet til sedeligheten.....	102
5.7	Det jødiske elementet	106
5.8	Oppsummering	108
6.	Konklusjon	110
7.	Litteraturliste	112
8.	Primærkilder fra aviser og tidsskrifter	121

1. Innledning

I denne oppgaven tar jeg for meg den første delen av Georg Brandes' hovedverk - *Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Literatur* – og plasserer verket i kontekst av debattene om dannelse under kulturkampen på 1870-tallet. Først og fremst fokuserer jeg på materiale fra det første bindet – *Emigrantlitteraturen* – og dens resepsjon, men jeg trekker også inn poenger fra de to påfølgende bindene av *Hovedstrømninger*, når det kan klargjøre hva Brandes' prosjekt. En del av hans tidsskriftartikler og avisinnlegg behandles også, især hans lange motpamflett fra 1872, *Forklaring og forsvar*, som er mer eksplisitt på det prinsipielle.

Problemstillingen for oppgaven er: *Kan Brandes' moderne prosjekt på starten av 1870-tallet oppfattes som et dannelsesprogram?* Jeg argumenterer for at Brandes' bruk av fritenkerbegrepet bør sees i lys av samtidens debatter om dannelse, og at Brandes legger et nytt og positivt innhold i et uttrykk, som i samtiden hadde en svært negativ klang. For det første ble fritenkningen oppfattet som et angrep på religionen, selv om Brandes selv påfallende ofte snakket om fritenkeriet som noe religiøst og fremskrittet som noe guddommelig. Her gikk virkelig mot strømmen. Få av samtidens talsmenn anerkjente Brandes' livssyn som religiøst. Der fritenkeren vanligvis ble oppfattet som djevelens fristelse, skisserte Brandes et bilde av en strålende fremadskridende kosmopolitisk avant-gardefigur, en modernitetens helt, i skjæringspunktet mellom forfatter, litterat, kunstner, vitenskapsmann og kritisk intellektuell. Det gikk på tvers av utbredte kristne oppfatninger, men ble også oppfattet som direkte farlig for samfunnet. De ideene fritenkeren stod for ble omtalt som oppløsningsideer, av flere grunner. Ideene var ikke hentet fra grasrota, fra folket eller fra nasjonen, men ble opplevd som noe fremmed, noe som kom fra utlandet. Det var delvis riktig, i og med at Brandes stod frem som en stor formidler av tankegods fra Europa. Enkelte grupperinger i det intellektuelle miljøet var svært kritiske til alt som hadde med kontinentet å gjøre. Det gjaldt særlig den grundtvigianske bevegelsen, som hadde en særlig kritisk holdning til fransk kultur. En annen innflytelsesrik gruppering, de nasjonalliberale, la derimot mer vekt på fritenkningens mer konkrete virkning på samfunnet. Bruddet med samfunnets religiøse og intellektuelle tradisjoner ville smelte det limet som holdt det sammen og legge veien åpen for revolusjonære krefter. Man var etter Pariserkommunen i 1871 svært redd for det sosialistiske

spøkelset. Både venstrebevegelsen og arbeiderbevegelsen var på fremasj. Samfunnet, slik man kjente det, var truet fra flere kanter. Brandes intervenerte i det intellektuelle feltet i en situasjon som ble oppfattet som dramatisk. Kampen for anerkjennelsen av den frie tanke og den frie forskning ble tolket som politisk farlig, moralsk forkastelig. Men fremfor alt grep fritenkningen inn i dannelsesfeltet. Og dannelse var et begrep det ble lagt vekt på. De nasjonalliberale, mente selv at dannelsen var grunnlaget for enhver politisk legitimitet. Et politisk styre måtte være opplyst. Derfor var de motstandere av videre demokratisering. Men samtidig var deres dannelsessyn bygget på intellektuelle idealer som ikke vektla individets rett til å forbeholde seg og uttale seg kritisk til samfunnets institusjoner. Kirken, familien, ekteskapet var hellige institusjoner, hinsides kritikk. Når Brandes opptrådte som talsmann for den frie tanke, var det en trussel for det nasjonalliberale dannelseshegemoniet. Hvis hvert enkelt individ i samfunnet fikk rett til å resonere seg frem til sitt eget livssyn, og uttale en hvilken som helst overbevisning, uansett om den var det store flertall i mot, så man en fare for at kulturlivet ikke lenger ville ha et enhetlig preg. De innledet derfor en voldsom polemikk mot det brandesianske opplysningsprosjektet, og her fikk de støtte fra annet hold, særlig grundtvigianerne, som vanligvis var deres motstandere. De var såre enige om at opplysningen ville føre til oppløsning.

Hakon Stangerup beskrev i sin bok om kulturkampen på slutten av 1800-tallet Brandes' *Emigrantlitteraturen* som en "anti-konstruktion", det vil si, som et rent nedbrytende verk, uten et selvstendig positivt prosjekt. Med en slik mager forståelse, underkjennes alvoret i den frie tanke som individets selvhevdelse. Stangerup så ikke dette elementet av positiv frihet hos Brandes, men oppfattet bare fritenkningen som definert utifra en negativ frihet (frihet fra, anti-konstruksjon). Denne avhandlingen kan sees som en kritikk av Stangerups og lignende konservative tolkninger av Brandes' prosjekt på 1870-tallet.

Oppgaven har følgende oppbygging: Først tar jeg for meg Brandes' moderne prosjekt med utgangspunkt i de tre første bindene av *Hovedstrømninger* og de omkringliggende tekstene Brandes' skrev i perioden på starten av 1870-tallet. Derpå følger jeg opp med et kapittel om det jeg har valgt å kalle for dannelsesfeltet, hvor jeg gjør rede for den intellektuelle konteksten Brandes intervensjoner i. Så følger et kapittel hvor jeg tar for meg Brandes dannelsesrefleksjoner, som bryter med de rådende oppfattningene og posisjonene på feltet. Deretter tar jeg i siste kapittel for meg Fritenkerbegrepet, hvor jeg går mer innholdsmessig til

verks, ved at jeg gjør rede for hva Brandes' begrepslige innovasjon besto i, med stadig henblikk til resepsjonen. Jeg vil forsøke å vise at det gir mening å se Brandes' fritenkerbegrep som en avant-gardistisk dannelsesform.

Et problem i arbeidet med oppgaven, har vært at den beste kilden til dannelsesfeltet har vært det nevnte verket av Stangerup, som dekker den danske kulturkampen mellom 1872 og 1883. Han er inne på noe, når han analyserer Brandes i forhold til dannelsen, men hans konklusjoner i forhold til Brandes og hans prosjekt er direkte tverr, og i høyeste grad åpen for innvendinger.¹ Ellers har jeg, som enhver annen som skal skrive om Brandes, stått på skuldrene til en del giganter. Henning Fengers studier av den unge Brandes, har jeg trukket en del på. Fengers perfektionerte historisk-biografiske metode kan fortelle oss mye om temaet, men man har følelse av at meningen og svaret på alle spørsmål til Brandes' prosjekt, alltid ligger utenfor tekstene og utsagnene selv, det vil si, i dagboksopptegnelser, uttalelser i brev, eller i påvirkninger fra andre forfattere. Selv om det er noe av det mest imponerende med Fengers studier, at han til de grader kartlegger påvirkningskanalene Brandes har blitt utsatt for – nærmest fra bok til bok – er lesningen av hans tekster og diskusjoner av hans historiske og offentlige betydning et savn. Det har jeg i større monn kunnet trekke på, hos forskere som Harald Rue, Paul von Rubow, Hans Hertel, Gunnar Ahlström, Jørgen Knudsen, Sven Møller Kristensen og Per Dahl. De to sistnevnte har begge tatt opp Brandes' forhold til dannelsesbegrepet, men gått mer diakront til verks, det vil si, at de har foretatt lesninger gjennom hele forfatterskapet, særlig i årene mellom 1870-1900. Mitt fokus har derimot ligget på det diakrone planet, idet jeg har valgt å gå i dybden på en enkelt betydningsfull episode, nemlig i gjennombruddsårene. Det meste av materialet er hentet fra 1871-1872, men jeg beveger meg i noen utenfor rammene der det er nødvendig og klargjørende.

Forholdet mellom de to fagområdene som kommer i berøring med hverandre i denne oppgaven - idéhistorie og litteraturhistorie – må også kommenteres kort. Idéhistorie har en

¹ Se for eksempel Hakon Stangerup, *Kulturkampen*, bd.1, (København: Gyldendalske boghandel, 1946), 161. For en bredere kritikk av boken, se Henning Fenger, "Litteraturforskning og kulturpolitikk", i *Orbis litterarum*, vol.4, (1946): 259-288. Fengers kritikk går hovedsakelig på to ting. For det første kritiserer han Stangerups skjevhet i behandlingen. Hans sympatier og antipatier skinner igjennom. Stangerups uvilje mot Brandes og hans meningsfeller får utslag i at disse beskrives polemisk, mens alle de andre deltakerne i kulturkampen behandles med vitenskapelig innlevelse, hvor han ikke dømmer men forstår. For det andre var Stangerups uttalte ønske om å gi et komplett bilde i uoverstemmelse med hans vilkårlige kildeutvalg og avgrensning i tid og rom. Jeg benytter hans bok varsomt, som en kilde til nasjonalliberalismen og grundtvigianismen, men ikke til "brandesianismen".

tendens til å trenge seg inn på andre fagområders domene. Og som inntrenger må man svare for seg. Etter min mening, er det nødt til å være slik, all den tid idéhistorien handler om andre fags historie, eller tar for seg tider og steder hvor begrepene og de ulike disiplinene og sfærene ikke var atskilt og oppdelt på samme måte som i dag. Felter krysser hverandre. Litteraturen, politikken, vitenskapen og filosofien opptrer ikke i hvert sitt vakumlukkede område. Arbeidsdelingen mellom de ulike grenene av historiefagene kan, som allerede fagets gründer Arthur Lovejoy påpekte, ha store ulemper for forståelsen av tider og steder som ikke respekterte de samme grensene. Når det er sagt, har jeg under arbeidet med denne oppgaven funnet flere litteraturhistoriske forskningsarbeider, som helt klart kan klassifiseres som god idéhistorie. Det gir derfor liten mening å forstå faggrensene som absolutt vanntette. Et kriterium som likevel kan trekkes frem, er det estetiske. Formålet med en idéhistorisk studie av Brandes, vil ikke være å belyse en estetisk problemstilling. Litteraturen som skjønn litteratur interesserer ikke idéhistorikeren som idéhistoriker. Den interessen kan dyrkes på fritiden.

Siden forskningen på Brandes i all hovedsak har vært litteraturhistorisk, har jeg konsentrert meg om hans betydning for den intellektuelle historien. Brandes' prosjekt fikk betydning, også utenfor litteratens rekke. Kampen om begrepene, kampen om den kulturelle definisjonsmakten spiller en rolle i det moderne gjennombruddets historie. Jeg tar her for meg Brandes' fritenkerbegrep, og forsøker å belyse hva slags forhold det hadde til samtidens syn på hva intellektuell burde og skulle være. Det er en begrenset, men like fullt en ikke ubetydelig del av det moderne gjennombruddets historie i vår del av verden.

2. Mer enn problemer under debatt. Det moderne prosjektet i *Hovedstrømninger*

Om man ikke kan plassere den helt nøyaktig til den tredje november 1871, tror jeg likevel at det også i dag finnes mange som har hørt om forelesningen Georg Brandes holdt denne kvelden, i auditorium 7 i Universitetets hovedbygning på Frue Plads i København. Hører man Brandes nevnt i dag, for eksempel i en avisartikkel - det har skjedd flere ganger bare i Morgenbladet og Klassekampen den siste måneden (april 2012) – er det overveiende sannsynlig at det er i forbindelse med en setning han uttalte fra kateteret samme novemberkveld, den setningen som alle kjenner om at litteraturen skal sette ”problemer under debatt”. Setningen er likevel bare en del av et større prosjekt. Den omtalte forelesningen skulle nemlig bli starten på arbeidet med det som mange regner som hans hovedverk, *Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes litteratur*, en europeisk litteraturhistorie i seks bind, som ble utgitt i perioden mellom 1872 og 1890. *Hovedstrømninger* handler om den litterære og idémessige utviklingen i Tyskland, Frankrike og England i tiden mellom den franske revolusjon (1789) og revolusjonsåret 1848. Hans siktemål var først og fremst å vise hvordan et gjennombrudd for moderne idéer kom i stand i de sentrale europeiske landenes litteratur, slik at det kunne bli tydelig at et forsinket gjennombrudd i Danmark var ønskelig. Verket er utadvendt, både i den forstand at det er agitatorisk, i det den er tydelig polemisk og eksplisitt forsøker å intervenere i samtidens historiske utvikling, men også fordi den knytter litteraturen til samfunnet og kulturutviklingen generelt, på en måte som ikke var vanlig i datidens litteraturkritikk. Brandes’ litteraturhistorieskriving ligger i *Hovedstrømninger* tett opp til kulturhistorie, idéhistorie, kunsthistorie og han blander ofte inn elementer fra andre sjangre, særlig reiseskildringen. Ganske generelt skriver han et sted, at han ville gi en psykologi av det nittende århundre.² Han ville fremstille århundrets ”tidsånd” – *Zeitgeist* – og gjøre rede for hvordan de til grunnliggende ”hovedstrømningene”, som særlig har noe med forskjellige syn på frihet og fremskritt å gjøre, uttrykkes i litterære verker. Den svenske litteraturforskeren Gunnar Ahlström, som skrev sin doktorgrad om *Hovedstrømninger* i 1937, omtaler verket som et ”tankepos”, som det moderne gjennombruddets fundament og som en

² Georg Brandes, *Den romantiske skole i Tydskland*, (København: Gyldendal, 1873), 5.

håndbok i 1800-tallets ”världs- och livsåskådning.”³ Innflytelsen på skandinaviske forfattere, i første rekke Henrik Ibsen, Bjørnstjerne Bjørnson, August Strindberg, J.P Jacobsen, Holger Drachman, var betydelig, selv om Brandes virket forskjellig på alle sammen, og ikke minst på forskjellige tidspunkter. Også ute i Europa fikk verket stor innvirkning. Thomas Mann kalte *Hovedstrømninger* for ”det moderne intellektuelle Europas bibel”⁴ og Friedrich Nietzsche betegnet de av bindene som omhandlet den tyske romantikken, som det beste som var skrevet om emnet, også i konkurranse med tyske fortolkere.⁵ Andre igjen var ikke like positive. Et eksempel er den italienske estetikerer Benedetto Croce, som i 1919 skrev at Brandes verk var ”et anti-eksempel på, hvordan man skal skrive en litteraturhistorie.”⁶ Bøkene ble raskt oversatt til tysk, men ble også senere utgitt på polsk og russisk, fra 1881, finsk fra 1887, og etter at verket var fullført på dansk har det i sin helhet også blitt oversatt til engelsk i 1901, japansk i 1915, kinesisk i 1936 og spansk i 1946, mens franskmennene slo seg til ro med bare å oversette bind fem, som omhandler den franske romantismen.⁷

Hovedstrømningers dobbelthet som både litteraturhistorie og samtidskommentar bør understrekes helt fra starten av. Gjenstanden for bøkene er den reaksjonære vendingen i litteraturen, som fant sted i Europa i kjølvannet av den franske revolusjon. Han følger utviklingen i det han kaller de europeiske ”hovedlandenes” litteraturer, det vil si England, Tyskland og Frankrike. Hans siktemål er å vise hvordan de reaksjonære tendensene, det vil si reaksjonen mot opplysningsprosjektet og revolusjonsideene, har blitt overvunnet ute i Europa:

De ved, at jeg vil skildre Aarhundredets Litteraturbevægelse, den spirende og stigende Reaction først i dens principer, så i dens Gang til dens Kulmination. Jeg vil så vise Dem, hvorledes den mødes af det forrige århundrede kommende frisindede Pust, der svulmer til Storm og kaster Motstanden over Ende.⁸

³ Gunnar Ahlström, *Georg Brandes' Hovedstrømninger: En ideologisk undersökning*, (Lund: Gleerup, 1937), 9-15.

⁴ Hans-Joachim Sandberg, ”Tradition und/oder Fortschritt? Zum Problem der Wandlung Thomas Mann im Lichte der Brandes-Rezeption des Dichters”, i *The activist critic. A symposium on the political ideal, literary methods and international reception of Georg Brandes*, 169-190, redigert av Hans Hertel og Sven Møller Kristensen, (København: Munksgaard, 1980), 185.

⁵ Klaus Bohnen, ”Georg Brandes und seine Bedeutung für die deutsche Literatur”, i *Akten des VI. Internationale Germanisten-Kongresses Basel 1980*, 53-59, (Basel: Peter Lang, 1980), 55.

⁶ Sitert i Jørgen Stender Clausen, ”Georg Brandes og Italien”, i *Georg Brandes og Europa. Forelæsninger fra 1.internationale Georg Brandes Konferance, Firenze, 7-9 november 2002*, 47-60, redigert av Olav Harsløf, (København: Museum tusculanums forlag, 2004), 57.

⁷ Den franske oversettelsen av *Den romantiske skole i Frankrig*(1882) ble utgitt i 1905. Årstallene markerer hvilket år det første bindet ble utgitt første gang. Disse opplysningene er hentet fra Per Dahls bibliografiske oversikt i Georg Brandes-arkivet, Afdeling for Litteraturhistorie ved Århus universitet.

⁸ Georg Brandes, *Den romantiske skole i Tydskland*, 3.

I tillegg til det historiske siktemålet, hadde han også en annen agenda. Han ville vise hvordan den europeiske utviklingen lå langt foran den danske: ”Vi ere nemlig denne Gang som sædvanlig en 40 Aar tilbage for Europa.”⁹ Fra start til slutt skal derfor *Hovedstrømningers* narrativ tjene som et polemisk motbilde til den danske samtiden. Det litteraturhistoriske stoffet har derfor ofte blitt lest som en ren kamuflasje for Brandes’ egne ideer og anskuelser. Enkelte har ment at det litteraturhistoriske stoffet var et rent skalkeskjul for en agitasjon mot samfunn og kristendom, andre igjen har lest de litteraturhistoriske figurene som om de ble løftet frem av Brandes som helter i en roman. Som om ikke det var nok til å forvirre, har Brandes selv flere steder understreket sin egen objektive stilling og historiske distanse til det analyserte materialet, som for eksempel i tredje bind: ”Intet er mig fjernere end i en historisk Skildring at forsøge paa selv at opstille en Theori.”¹⁰ Samtidig er han andre steder så uttalt polemisk, at hypotesen om objektivitet uansett vil gi liten mening, hvis man vil forstå dette viktige verkets stilling i sin samtid. Jeg tror den mest presise merkelappen man kan sette på prosjektet er ”kritisk litteraturhistorie”, men det fjerner ikke tolkningsproblematikken. Selv om Brandes sjelden uttrykker seg særlig dunkelt, er det ikke alltid enkelt å skille mellom hva Brandes selv mener og hva han mener at andre mener i hans bøker om bøker (om bøker). Avsenderen kan til tider bli borte i referansene, og omvendt. Jeg vil gjøre oppmerksom på tolkningsproblematikken i de tilfellene den oppstår i oppgavens løp.

Brandes’ storverk er delt opp i seks avsnitt, sekvenser eller ”litteraturgrupper”. Første gruppe er ”Emigrantlitteraturen”, slik den fremgikk av de franske forfatterne som ble sendt i eksil som følge av de store politiske omveltningssprossene rundt århundreskiftet. Fire forfattere trer her frem i første rekke: François-René de Chateaubriand, Étienne Pivert de Ségancour, Benjamin Constant og Madame de Staël, men Brandes vender også stadig tilbake til hvordan disse og andre lot seg inspirere og indignere av Voltaire, Goethe og Rousseau. Emigrantlitteratene har en blandet valør fordi de er tvetydige i forhold til frigjøringen og opplysningen. Både revolusjonære og reaksjonære strømninger er å finne i deres bøker, skriver han.

⁹ EL, 14.

¹⁰ Georg Brandes, *Reactionen i Frankrig*, (København: Gyldendal, 1874), 154. Se også *Den romantiske Skole i Tydskland*, 5-6.

Et ord om strømningene. Metaforen sikter til de reaksjonære og ”aksjonære” (eller revolusjonære) ideene og kreftene i historien.¹¹ Brandes tenker seg at det eksisterer en grunnleggende motsetning mellom på den ene side viljen til å realisere friheten i den menneskelige virkelighet og på den annen side ønsket om å vende tilbake til et tidligere, mer despotisk stadium i historien, som han senere, i bind tre, kaller for ”Autoritetsprincippet”. Han definerer det som

det Princip, i Kraft af hvilket det enkelte Menneskes og Folkenes Liv hviler paa Respect for Traditionen. Autoriteten er en Magt og virker som Magt ved sin blotte Existens, ikke ved Grunde. Den anvender som Virkemiddel Tvang og Frygt. Den beroer paa Sindenes frivillige eller ufrivillige Underkastelse under det Givne.¹²

Reaksjonen mot opplysningstiden har da to stadier, hvor den første var følelsens reaksjon mot det han kaller ”Forstandskulden”, mens den andre var en mer ytterliggående despotisk reaksjon mot friheten som sådan, uttrykt gjennom den franske restaurasjonstidens vending mot autoritet og orden, i politikken så vel som i religionen, kunsten og litteraturen.¹³ Brandes selv, innrømmer altså reaksjonen en viss legitimitet: ”en sand, supplerende, korrigerende Reaction er Fremskridt”, men

en saadan Reaction er kraftig, kort og stagnerer ikke. Efter i nogen Tid at have bekjæmpet den foregaande Perodes Excesser, efter at have fremdraget, hvad den trængte tilbage, optager en følgende Periode den foregaaendes Gehalt, forsoner sig med den og fortsætter dens Bevægelse.¹⁴

Historiens gang er altså skjebnesvanger, og det nytter ikke å reversere utviklingen. Brandes’ modernitetsteori er bygget på en overbevisning om at ”den frie tanke” uunngåelig vil vinne frem, og besørge sivilisasjonens moralske, vitenskapelige og politiske fremskritt. Derfor fremhevet han ”troen paa den frie Forsknings Ret og paa den frie tankes endelige Sejr” som sitt grunnprinsipp allerede i innledningsforelesningens første avsnitt.¹⁵ Det lyder både høytflyvende og prosaisk på samme tid, og kan kanskje kalles en romantisk forkynnelse av det nyttige. Brandes var på starten 1870-tallet sterkt preget av John Stuart Mills tenkning. Han

¹¹ Georg Brandes, *Emigrantlitteraturen*, (København: Gyldendal, 1872), 7. I resten av oppgaven refererer jeg til boken slik: *EL*, sidetall. Jeg benytter alltid førsteutgaven som kilde, med mindre jeg oppgir noe annet. De senere utgavene er lettere tilgjengelige, men sterkt reviderte. *Emigrantlitteraturen* var et ungdomsverk og et hastverksarbeide, som den senere Brandes så seg nødt til å flikke på. Utgaven i *Samlede skrifter* eller i den større folkeutgaven fra 1923 (gjenopptrykt på 1960-tallet) kan altså ikke brukes som kildegrunnlag. Av tilgjengelighetshensyn har jeg dog valgt å vise til *Samlede skrifter* ved noen anledninger, men det er da ikke snakk om tekster jeg har hovedfokus på.

¹² *Reactionen i Frankrig*, 5.

¹³ *Reactionen i Frankrig*, 101.

¹⁴ *EL*, 12.

¹⁵ *EL*, 7.

oversatte *The subjection of women* til dansk i 1869, *Utilitarianism* i 1872, brevvekslet og besøkte ham i Paris og London i 1870. Brandes' kamp for den frie tenkningen kan derfor også anses som en første introduksjon av Mills tanker om tankefrihet og ytringsfrihet i dansk offentlighet.

Første bind, i det minste slik den forelå i førsteutgaven fra 1872, slutter med et avsnitt som danner en overgang til bind to, hvor han lager en innledning til den tyske romantikken. Her er han enda mer polemisk enn i behandlingen av de franske emigrantforfatterne. Mystikken, lengselen, ørkesløsheten, tendensen mot å isolere subjektet får passet sitt påskrevet. Han forsøker å rydde opp og finne frem til de blivende kulturverdiene i romantikkens litteratur. Men foreløpig finner han lite å ta vare på hos Novalis, Tieck, Jean Paul og Kleist. Hjerterets idealisme settes her i høysetet, og man konstruerer en konflikt mellom livets poesi og livets prosa, som Brandes mener er lite produktiv og lite tilfredsstillende litteraturen fordi den ikke gir noen erkjennelsesverdi, og ikke står i noe forhold til virkeligheten, særlig den politiske. Han avslutter boken med en kritikk av den romantiske politikken.

I bind tre er han tilbake i Frankrike igjen, og tar for seg den reaksjonære litteraturen under Napoleonstiden og den tidligste restaurasjonsperioden. Joseph de Maistres legitimistiske tenkning og Chateaubriands senere epos om martyrene behandles sammen med forfattere som Lamennais, Alfred de Vigny og Victor Hugo i hans tidligste fase. Her er de gjensidige båndene og påvirkningskanalene mellom litteratur og politikk mest utbrodert. Omslaget i verkets skjer i bind fire, hvor de engelske dikterne Shelley og Lord Byron opptrer som revolusjonære romantikere. Byrons deltakelse i den greske frihetskrigen blir en inspirasjon for forfattere over hele Europa. Her får man da en politisering av litteraturen, en gjenopptagelse av frihetsideene fra revolusjonen og en vending mot en mer samfunnsengasjert litteratur. I femte bind blir negasjonen av romantikkens virkelighetsløse mystiske karakter fortsatt av den franske romantismens forfattere. Her gjør han rede for hvordan ordet romantikk får et nytt innhold, der det i Frankrike endres til å bety "liberalismen i litteraturen", etter Victor Hugos definisjon i fortalen til skuespillet *Hernani* fra 1830.¹⁶ Andre sentrale forfattere er her George Sand, Honoré de Balzac, Sainte-Beuve, Théophile Gautier, og Alfred Musset.

¹⁶ Vi kan med Fenger si at også Brandes ønsket liberalismen i litteraturen. Henning Fenger, *Georg Brandes' læreår: Læsning, Ideer, Smag, Kritik: 1857-1872*, (København: Gyldendal, 1955), 321.

De fire første bindene er skrevet mer eller mindre i samme ånd, og ble til i samme kontekst. I perioden 1877 til 1883 bodde Brandes i Berlin, og hadde andre jern i ilden. Utarbeidelsen av *Hovedstrømningene* gikk da litt saktere. Femte bind foreleses over i 1879 og utgis i 1882. Sjette bind, som omhandler gruppen som kalles *Det unge Tyskland*, foreleser han sporadisk over i 1883 og 1887, og boken forellå trykt først i 1890. Tilblivelsesprosessen til de siste bindene var derfor svært lang, og omfattes heller ikke av den samme begeistringen for frihetsideene som de fire første. Det er som om Brandes lader opp til omslaget til friheten, for så å miste interessen når den skal skildres (altså etter ”omslaget”).¹⁷ Verket utgjør derfor strengt tatt ikke en homogen idémessig enhet. Hadde han mistet troen på fremskrittet i løpet av de om lag 20 årene det tok å gjøre verket ferdig? Fortsatt i 1883, finner vi, i essaysamlingen *Det moderne gennembruds Mænd*, en berømt pangavslutning, hvor han beskriver de klerikalt innstilte forfattere med følgende bilde: De sitter i et tog som har stanset opp, og ser ut av vinduet. Et annet tog kommer i rasende fart i motsatt retning:

Det store klerikale parti i Europa, der er en saa betydelig og respektindgydende politisk Magt, er, hvad dets literære Stilling angaar, mageligt placeret i lutter første og anden Klasses Vogne og sér nu fra sit bekvemme Stade et ildsprudende Lokomotiv med sit Følge, det Jernbanetog, som er Fremskridtets, fare sig i møde. Ved den lange Karavanes ustanselige Bevægelse opstaar da hos de stillesiddende den Illusion, at de ogsaa selv er i Fart, at ogsaa de udgøre et Bevægelsesparti, kun i modsat Retning. (...) Og nu er der det mærkelige ved denne Skuffelse til Forskjel fra den fysiske, at denne ikke ophører af sig selv, som den anden gjør det, naar det fremmede Tog er fløjet forbi. Thi det fremmede Tog har her ingen Ende; det er ikke et endeligt Tog, men et uhyre, aldrig rastende, endeløst Tog, Menneskehedens evige Higen mod en stedse idealere opfattet Frihed, Civilisationens og Fremskridtets endeløse Triumftog. De stakkels Folk komme saaledes aldrig ud af Illusionen; de tro haardnakket, at de tilbagelægge Stadier efter Stadier i evig Fart, kun i modsat Retning af de andre. De har ikke lagt Mærke til, at deres Lokomotiv for længe siden er spændt fra, at dets Damp er gaaet af det og dets Ild er slukt.¹⁸

Det klerikale parti er intellektuelt bankrot, men hva verre er, ”de stakkels Folk komme saaledes aldrig ud af Illusionen.” Brandes forstod historiens grunnkrefter som to tog, i hvert sitt spor, som hver for seg førte i forskjellig retning, et fram og et tilbake – aksjon og reaksjon. Det første står for fremskritt, frihet, sannhet og humanitet, mens det andre står for tilbakeskritt, autoritet, fordommer og umenneskelighet. Fremskrittet var dessuten nødvendig. Det ville vinne frem, uansett. Satt man på riktig tog, kunne man ikke av den grunn lene seg tilbake i togkupeen og vente på fremgang. Fremskrittet var ”aksjonen”, det vil si handlingen. Slik kunne han fortsatt se det i 1883. Men i løpet av de neste årene brast troen på fremskrittet, og resten av livet forblir han mer eller mindre preget av en misantropisk holdning. Han skriver i dagboken i 1886: ”Hvor er den tom, den Snak om Fremskridtet, hvor er

¹⁷ Ahlström, *Georg Brandes' Hovedstrømninger*, 15.

¹⁸ Georg Brandes, *Det moderne Gennembruds Mænd*, (København: Gyldendal, 1883), 402-403.

Menneskeheden enfoldig og raa!”¹⁹ Å fullføre Hovedstrømninger i samme ånd som han startet opp med, ville seg ikke helt, og arbeidet med det siste bindet gikk tregt.

2.1 Situasjonen i 1872

Emigrantlitteraturen ble utgitt i bokform 8. februar 1872. Forelesningene hadde vakt stor uvilje, skrev Brandes i forordet. Men i *Levned*, hans selvbiografi, hevdet han senere at forelesningene først ble mottatt på en alt i alt positiv måte: ”Fjorten Dage efter at jeg havde begyndt, var min Stilling som offentlig Personlighed helt forandret. Jeg var blevet Dagens og Byens Hovedperson. Mine Forelæsningsers Held var saa stormende, at der allevegne taltes om det.”²⁰ Det er jo også store forskjeller på hva slags mottakelse et muntlig foredrag kan få, sammenlignet med en trykt tekst. Skriften kan saumfares for feil, setninger som skurrer kan leses om igjen og omgjøres til håndfaste bevis på at det som er sagt virkelig er sagt. Resepsjonen av det muntlige ordet avhenger derimot av tilhørernes hukommelse, og kan ikke kontrolleres på samme vis. Teksten er mobil, kan leses av enhver (som kan lese), og til hvilken tid som helst. Det muntlige foredraget var derimot bare tilgjengelig for de som fikk presset seg sammen langs benkeradene i universitetets auditorier, og for dem som stod utenfor og hørte ryktene om hva som ble sagt. Når publiseringen av teksten skulle bøte på at en viss rykteflom hadde sevet ut i videre kretser av det københavnske borgerskap, kan man trygt si at det var en taktikk som ikke fungerte som den skulle. Den tilskyndet istedet reaksjonene, gjorde det snarere lettere for kritikerne å sette fingeren på hva Brandes faktisk hadde sagt.

Mottakelsen av *Emigrantlitteraturen* var svært negativ. På universitetet kan man si at foredragene ble godt mottatt, ellers ville vel ikke auditoriet vært stappfullt? Men publikumssuksess eller ikke, det førte ikke til at institusjonen som sådann anerkjente Brandes’ innsats, noe som kom til uttrykk i deres avisende holdning til hans søknad om ansettelse. De foretrakk heller å ikke ansette noen, enn å ansette Brandes.²¹ Verst var det dog i offentligheten. Fra Brandes side var det riktignok et utvetydig stridsskrift. I 1882 skrev han for eksempel følgende linjer om boken:

¹⁹ Sitert i Sven Møller Kristensen, *Georg Brandes. Kritikerne. Liberalisten. Humanisten*, (København: Gyldendal, 1980), 105.

²⁰ Georg Brandes, *Levned. Et tjaar*, (København: Gyldendal, 1907), 65.

²¹ Som det kommer frem i neste kapittel, ble det ikke fremført økonomiske argumenter. Argumentasjonen var utelukkende moralsk.

Et krigsskrik var den, skulde vække, væbne –
Den vagte hadet, bogen blev min skæbne.²²

At den vakte hatet er ikke en sterk overdrivelse. Debattene om den var på alle måter preget av en opphetet tone, og den ble gjenstand for en voldsom kritikk på flere nivåer. Som Brandes selv kommenterer i bind to, året etter, berørte debatten ”en vrimmel af religiøse, sociale, moralske Spørgsmaal.”²³ Resepsjonen av boken gjør flere sentrale bruddpunkter innenfor det intellektuelle miljøet i København i 1872 tydelige, og på mange måter fremprovoserte den noen uforsonlige motsetninger. I alle hovedstadspressens organer ble boka sterkt kritisert, ofte på en plump og lite imøtekommende måte, selv om artiklene i så henseende varierte sterkt. Den grundtvigianske dagsavis *Hejmdal* ryddet forsidene for lange polemikker mot Brandes i hele fem dager på rad. I de to største Københavneravisene, *Dagbladet* og *Fædrelandet*, ble det også trykket anmeldelser og kommentarer i lederspaltene. Brandes’ ”krigsskrik” ble med andre ord tatt alvorlig. Også det han sier om at boken ble hans skjebne stemmer. Uten *Emigrantlitteraturen* i dens opprinnelige skikkelse (alle senere utgaver Brandes selv besørget er sterkt reviderte) ville ikke Brandes ha blitt Georg Brandes. Den medførte at han blir utestengt fra å skrive i avisene, og universitetet, hvor det helt frem til 1872 var sannsynlig at han skulle bli ansatt, blir usikre på om de kan ta sjansen på å la en mann med slike idéer bli universitetets eneste professor i estetikk. Boken og dens mottakelse forseglet hans yrkesmuligheter, hans sosiale rolle og identitet. Etter *Emigrantlitteraturen* var fundamentet lagt for at han kunne bli en ”-isme”: brandesianismen.²⁴

Selv om det er radikaleren Brandes som trer frem i offentligheten i det materialet jeg tar for meg her, bør det likevel understrekes at han ikke alltid hadde inntatt en slik posisjon. Brandes ble født i København i 1842 og hans ungdomstid falt på slutten av 1850-tallet, i en periode hvor byen ble sterkt modernisert. Han studerte først juss i 1860-62, men interesserte seg mer for litteratur, filosofi, estetikk og historie, og brukte det meste av sin fritid på å lese og dyrke slike interesser. Han førte i noen år en lesedagbok, som registrerte alle bøkene han leste i studieårene (1860-1864), og som teller over 1217 titler. ”Goethe blev os det store Paradigma

²² Sitert i Georg Brandes, *Levnede. Snevringer og horisonter*, (København: Gyldendal, 1908), 284. Her står det at de stammer fra 1890, men Ahlström hevder de er skrevet allerede i 1882.

²³ Georg Brandes, *Den romantiske skole i Tydskland*, 5.

²⁴ Brandes brukte ikke selv betegnelsen. Det var en ren konstruksjon av hans motstandere. Se Sven Møller Kristensen, *Digteren og Samfundet i Danmark i det 19de Aarhundrede. 2.del. Naturalismen*, (København: Athenæum, 1945), 154.

paa Selvudvikling”, skrev han senere, og det stemte i alle høyeste grad for Brandes.²⁵ Han hadde nemlig som 18-åring satt seg fore å lese alle de bøkene Goethe oppga å ha lest i *Dichtung und Wahrheit*. Ifølge dagbøkene leste han morgen og kveld (”Læst 15 timer”). Ellers var det særlig antikkens litteratur og den danske gullalderen som fanget hans oppmerksomhet, og som la grunnlaget for hans boklige dannelse. Hans flittighet og talent i denne retningen, gjorde at han sendte inn svar til universitetets prisoppgaver, i håp om å kunne vie seg helt til et estetisk studium, og i 1862 vant han gullmedaljen på en avhandling om den antikke idé om skjebnen i de greske tragediene. Deretter gikk det fort. Allerede i 1864 – mens Danmark lå i krig med Preussen - tok han ”magisterkonferens” i estetikk. Resten av tiåret levde han på stipendier og anmeldervirksomhet i avisene, samtidig som han arbeidet med en avhandling om det komiskes teori. I 1866-67 oppholdt han seg tre måneder i Paris. Det ble et faglig og personlig vendepunkt. Han utviklet fra da av en sterkere interesse og oppmerksomhet fransk kultur, mens han inntil da hadde vært mest under innflytelse av tyske tenkere, med Hegel i spissen. Den viktigste franske innflytelsen var historikeren og filosofen Hippolyte Taine (1828-1894). Taine ble så viktig at han gikk bort fra planen om å levere avhandling om det komiskes teori, og skrev isteden *Den franske Æsthetik i vore Dage. En Afhandling om Hippolyte Taine*, som ble utgitt i 1870. Der de tyske estetikerne hadde studert kunstneriske og litterære verker isolert fra samfunnet, lærte Brandes hos Taine og betrakte kunst og litteratur i deres historiske og samfunnsmessige sammenheng. Men der Taine var tilbøyelig til å se på kunsten som sosiologisk determinert, reserverte Brandes et spillerom for den enkelte personlighetens frihet og kreativitet. Påvirkningen fra Taine var derfor viktig, men på samme tid hadde han et ambivalent forhold til hans determinisme.²⁶

Den unge Brandes var på mange måter en suksess i det intellektuelle miljøet i København på 1860-tallet. Han hadde hatt en stødig jobb som teateranmelder i *Illustreret tidende* fra 1867 og dessuten skrev han anmeldelser i de to ledende avisene *Dagbladet* og *Fædrelandet*. Riktignok hadde han begynt å komme på kant med miljøet på slutten av 1860-tallet, blant annet igjennom hans polemikker mot Rasmus Nielsens dualistiske filosofi (mer i neste kapittel) og oversettelse av John Stuart Mills *The subjection of Women* med et polemisk forord i 1869. Disputasen om Taine ble hans siste triumf på lang tid i det akademiske miljøet i København. Den ble omtalt som en begivenhet i dagspressen – noe som også den gang var svært uvanlig –

²⁵ Georg Brandes, *Mennesker og værker*, (København: Gyldendal, 1882), 79.

²⁶ Georg Brandes, *Den franske Æsthetik i vore Dage. En Afhandling om Hippolyte Taine*, (København: Gyldendal, 1870), 110 og 248-249.

og avhandlingen ble raskt gitt ut på Gyldendals forlag. I 1870-71 dro han ut på en nesten seksten måneder lang dannelsesreise i Frankrike, England og Italia. "Den friske europaluft" gjorde ham til en radikal europeer. Etter reisen så og vurderte han alt utifra en ny målestokk, noe som gikk over i hans intellektuelle virksomhet. Planen for *Hovedstrømningene* ble utarbeidet i starten av oktober 1871, og forelesningene holdt i november og desember, og da det første bindet – *Emigrantlitteraturen* – forelå i bokform i februar 1872, hadde opprøreren Georg Brandes trådt frem i offentligheten. *Alea iacta est*.

2.2 Den frie tanke og det moderne individet

Men egentlig var det ikke meningen at *Emigrantlitteraturen* skulle publiseres så raskt etter at forelesningene var holdt. På mange måter var jo boken et grovt hastverksarbeide. Opprinnelig var vel planen å bearbeide notatene, og gi dem ut på et senere tidspunkt. Istedet lot han det stå til, kanskje fordi innholdet uansett kom i annen rekke. Brandesforskeren Paul von Rubow skriver i en av sine bøker: "Brandes hadde kun læst fire-fem Bøger af den Forfattergruppe han satte sig til at behandle. I den første Udgave er Mme de Staël, Constant, Sénancour og Chateaubriand kun Paaskud."²⁷ Det vesentligste ved *Emigrantlitteraturen* var altså de polemiske poengene. Stoffet var omtrent bare en anledning til å reformere, eller revolusjonere, dansk litteratur og åndsliv.

Matrisen for *Emigrantlitteraturen* mener Rubow å finne i Søren Kierkegaards agitatoriske kirkekamp i sitt siste leveår, 1854-55. Det ligger utvilsomt noe i det. Kierkegaard var en mye lest filosof på 1860-tallet, og Brandes hadde lest hans bøker opp og ned i sin ungdoms- og studietid, og han bruker ofte Kierkegaard som implisitt eller eksplisitt diskusjonspartner flere steder i *Hovedstrømninger*.²⁸ Rubow legger likevel mest vekt på det formmessige i sine sammenligninger av Brandes og Kierkegaard, og der tror jeg det er begrenset med innsikter å hente i denne sammenheng. Om *Emigrantlitteraturens* komposisjon ligner på oppbyggingen i *Enten-Eller*, er et greit poeng, men så lenge innholdet og intensjonene med skriftet er et helt annet, hvor legitimt eller fruktbart er det da å tale om at Kierkegaard "kommer op i ham"? Kierkegaards subjektivismen var for Brandes alltid et viktig korrektiv til Hegel og Taines systemer. Men hans individualistiske utgangspunkt hadde sikkert et titalls

²⁷ Paul von Rubow, *Georg Brandes' briller*, (København: Levin & Munksgaard, 1932), 128-129.

²⁸ Se for eksempel *EL*, 19, 24-25, 68.

kilder, eller mer. John Stuart Mills refleksjoner om individualitetens samfunnsmessige betydning var sikkert like viktig for Brandes som Kierkegaards ”hin Enkelte”. De to setter han forresten opp mot hverandre i sin Kierkegaardbok fra 1877. Han anså Kierkegaard for å være en individualismens Columbus som trodde han kom frem til den gamle verdens India (dvs. kristendommen), mens han i realiteten, uten helt å være klar over det selv, fant frem til ”Personlighedens, den store Lidenskabs, den store Selvstændigheds Amerika.” Kierkegaards ”umiskjendelige Storhed er, at han opdagede dette Amerika, hans uhelbredelige Galskab var, at han haardnakket vedblev at kalde det Indien.”²⁹ Det er med andre ord viktig å understreke at Brandes’ individualisme ikke er en sekularisert utgave av Kierkegaards kristendom. Snarere er det tale om en egen, nærmest religiøs overbevisning, om berettigelsen av individets og tankens selvhevdelse.³⁰

Flere av de anti-brandesianske artiklene og pamflettene som ble publisert i 1872 hadde ”den frie tanke”, eller ”fritenkning” som kritisk idiom, ikke sjelden var det nevnt i titler og overskrifter. ”Den frie tanke” var et liberalistisk slagord, samtidig som det var et ledd i kampen for å gjøre det intellektuelle feltet autonomt i forhold til alle former for ytre autoritet, som ikke var grunnet i fornuften. Det sentrale anliggendet var at ingen hensyn skulle overstyre fornuftens frie utfoldelse på ”åndens område”. Altså, bort med dogmer, fordommer, tradisjoner, autoriteter, osv. Som John Stuart Mill skrev i *On liberty* (1859):

No one can be a great thinker who does not recognize, that as a thinker it is his first duty to follow his intellect to whatever conclusions it may lead. Truth gains more even by the errors of one who, with due study and preparation, thinks for himself, than by the true opinions of those who only hold them because they do not suffer themselves to think.³¹

Brandes slår også et slag for ytringsfrihetens berettigelse, mot ”den offentlige menings tyranni”, både i den offentlige debatt og i litteraturen mer generelt. I tillegg har tankefriheten en slags eksistensiell dimensjon, fordi Brandes ser det som det eneste legitime botemiddelet mot det moderne menneskets ”sjælstilstand”. Selv om den umiddelbare påvirkningen sannsynligvis kommer fra Mill, minner det også om Kants syn på opplysningen, som ”menneskets uttreden fra dets selvforskyldte umyndighet.” Det handler, for den intellektuelle, ”i egenskap av lærd”, om å ta opp fornuftens emansipasjonskamp, mot autoriteter og

²⁹ Georg Brandes, *Søren Kierkegaard. En kritisk fremstilling i grundriss*, (København: Gyldendal, 1877), 107.

³⁰ Henning Fenger, *Georg Brandes’ læreår*, 171-172.

³¹ John Stuart Mill, *On liberty and other essays*, (Oxford: Oxford university press, 2008), 39.

menneskenes selvforkyldte umyndighet.³² Brandes' aktivisme følger et lignende opplysningsprogram, men er ikke identisk med Kants. Han har egne formuleringer av problemet, som fortjener å leses som unike for ham og den situasjonen han forholdt seg til.

2.3 Emansipasjonen og århundrets sykdom

Ifølge Brandes inntrådte det en ny sjelstilstand i Europa etter det han kaller "Mennekseandens store Revolution", det vil si opplysningstiden og den politiske revolusjonen i 1789.³³ Men frigjøringen fra den gamle verdens autoriteter gjør først den enkelte svimmel, og det inntreffer således sykdomslignende tilstander, som viser seg i ulike litterære typers vanvidd, fra den unge Werthers melankoli til Renés veksling mellom skuffelse og overmøt i Chateaubriands roman ved samme navn. "Alle de Sjælesygdomme som udbryde (...) kunne opfattes som Symptomer paa to store Begivenheder: Individets Emancipation og Tankens Frigørelse."³⁴ Ved første blikk kan det virke som om sjelssykdommene er oppstått som resultat og virkning av de samme idealene som Brandes selv har gjort seg til talsmann for i bokens innledning. Slik hevder for eksempel biskop D. G Monrad: "han lægger ikke Mærke til, at han ved sine Forelæsninger fremstiller sig selv som en lille Type af samme sygelige Tilstand."³⁵ Men går man de analyserte litterære typene nøyere etter i sømmene, blir det tydelig at Brandes tvert om mener f.eks Werther og Réne (romankarakterer riktignok, men likevel) ikke er radikale nok i sin omfavnelse av den nye frihetens horisonter. Deres melankoli kan beskrives som en overgangstids krampetrekninger:

Det synes paa én Gang som om Alt var blevet muligt og Ordet Umulighed havde Tabt sin Mening. (...) Men paa samme Tid som Muligheden saaledes er taget til, er Kraften ingenlunde voxet i same Grad,

³² Immanuel Kant, "Besvarelse av spørsmålet: Hva er opplysning?", i Johann Georg Hamann, *Opplysning og kors*, oversatt av Øystein Skar, (Oslo: Aschehoug, 2003): 210-218, 210-212.

³³ *EL*, 75.

³⁴ *EL*, 75. Det er også interessant at både Bjørnstjerne Bjørnson og H. C Andersen har etterlatt vitnesbyrd i sine brev og dagbøker, om at de følte seg trette og syke etter lesningen av *Hovedstrømningers* to første bind. H. C Andersen vemmes mest av alt av alt det usedelige materialet Brandes ruller opp og stiller frem, enn Brandes' egne meninger. Han skriver 1.8.1874 i dagboken om lesningen av *Den romantiske skole i Tydskland*: "Læser Brandes' bog, han siger Intet fordærveligt selv, men ved at citere saaer han Gift ind i andre Skrifter, han arbejder for den frie Kjærlighed, Afskaffelse af Ægteskab og disse Forelæsninger er for meget unge Piger." Se Elias Bredsdorff, *H. C Andersen og Georg Brandes*, (København: Aschehoug, 1994), 78. Ibsens holdning var en litt annen, som han sier om *Emigrantlitteraturen* i et brev: "Den står for mig som Kaliforniens guldfelder da de først forefandtes; man blev millionær på dem, eller man gik under i elendighed. Er nu vor åndelige konstitution robust nok hjemme? Jeg ved det ikke; men herpå kommer det heller ikke an; hvad der ikke kan bære tidens ideer, det må falde." Sitert i hans brev til Brandes 4.4.1872: http://ibsen.uio.no/BREV_1871-1879ht%7CB18720404GB.xhtml (lesedato 2.5.2012).

³⁵ D. G Monrad, *Den frie tanke og Dr. Brandes' forelæsninger*, (København: C. A Reitzel, 1872), 5. Nb! Må ikke forveksles med den norske samtidige filosofen Marcus Jacob Monrad.

allermindst Selvbeherskelsens Kraft. Heraf den ubændige Attraa og den ubændige Melancholi.(...) Og saaledes seer De, at selv hine Forvildelser af Phantasien (...) kun er et Træk, kun er en Forvildelse af hin Individets saa mægtige og saa betydningsfulde Hævden af sig selv.³⁶

Det anti-moderne, eller det som rett og slett ikke er moderne nok, bruker han altså sykdomsmetaforer for å beskrive. Teorien om denne kulturelle sykdomstilstanden hadde Brandes hentet fra Hippolyte Taine. Taine hadde i sin *Philosophie de l'Art* omtalt noe han kalte for "århundrets sykdom" (*la maladie du siècle*) som besto i ambisiøst drømmeri, som han mente gjorde en del litterære karakterer mer interessante for samtiden, fordi den samtidig stilte tidsåndens kvaler til skue. Karakteren *L'ambitieux triste et rêveur* er både for Taine og for Brandes, eksemplifisert spesielt godt hos Goethes Werther, Chateaubriands René og Lord Byrons Manfred.³⁷ Hertil kommer også en uheldig skeptisisme, som gjør helten rastløs, ute av stand til å finne seg til rette i slektens og overleveringens trygge havn, eller noen andre enkle svar, som også reflekteres i *Emigrantlitteraturens* annenutgave fra 1877, hvor Brandes har tilføyet: "Tidligere fødtes Mennesket ind i en bestemt uanfægtet Confession, der dicterede ham bestemte, ad overnaturlig Vei erhvervede, trøstende og forjættede Svar."³⁸ Så kom fremskrittsoptimismen og opplysningens idealer, som ikke viser seg som en tilfredstillende erstatning. Forvirringen er da total, noe særlig Chateaubriand og Benjamin Constant's romaner er vitnesbyrd om.

Men Brandes går lenger enn Taine. Han har nemlig en løsning. Han foreslår, med utgangspunkt i Goethes fiktive karakterer, hva som ville utgjort et fremskritt. Det ville for eksempel bestått i at Werther, i stedet for å gå til grunne i sitt eget melankolske svermeri, gikk hen å erobret Lotte fra Albert. Eller det ville bestått i at Faust bemektiget seg jordåndens jord, ved å undertvinge den med "Damp, med Elektricitet, med methodisk Forskning."³⁹

Medisinen mot melankolien er da selvhevdelsen. Uttrykket Brandes benytter seg av, er det samme som Hans Blumenberg har bygget mye av sine modernitetsteorier rundt:

Selbstbehauptung.⁴⁰ Uten å trekke inn andre poenger fra hans komplekse teorier, kan man fremheve at Blumenberg ser modernitetens selvhevdelse som springende ut av et alvorlig eksistensielt og allmennmenneskelig problem. Slik tror jeg også Sven Møller Kristensen er

³⁶ EL, 75.

³⁷ Hippolyte Taine, *Kunstens filosofi*, (København: J. H. Schubothes boghandel, 1873), 133. De snakket her om tidsånden et halvt århundre før sin egen samtid.

³⁸ Georg Brandes, *Emigrantlitteraturen*. 2.utg, (København: Gyldendal, 1877), 90.

³⁹ EL, 20.

⁴⁰ Hans Blumenberg, *Die Legitimität der Neuzeit*, (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1966), 149.

inne på noe, der også han fremhever det eksistensielle aspektet ved Brandes' kulturkamp.⁴¹ Ikke mange av hans konservative kritikere og kommentatorer har viet det særlig oppmerksomhet, men i stedet istemt det samme refrenget om at boken er kulturnedbrytende.

Brandes innrømmer at det finnes andre medisiner mot sjelssykdommen, men de står i forhold til "selvhevdelsen", som usikre kjerringråd står til en medisin med bevist effekt. Til dem kan han liste opp idealisme, naivitet, og drømmeri, og listen blir lengre og lengre i bind to og tre av *Hovedstrømninger*.⁴² Deres fellestrekk er at de springer ut av en frykt for frihetens tilstand. Tilfeldigvis er også listen over dårlige løsninger på modernitetsproblemet, identisk med de egenskapene han tillegger den danske nasjonalkarakteren i innledningsforelesningen.⁴³ Det er merkelig at de ellers så fornærmede anmelderne av *Emigrantlitteraturen* ikke uthever det som et særlig ankepunkt, selv om det også kan sies å gli inn mer generelt i Brandes' større tematisering av det bakstreverske ved hjemlandet.

Kritikken mot Brandes oppfattning av det moderne individet kom for fullt etter *Emigrantlitteraturen*, men noen så tegn allerede i doktoravhandlingen i 1870. En av dem var Rudolf Schmidt (1836-1899), en av Brandes mest intense kritikere, som opptrådte under pseudonymet "k." i dagspressens spalter, og under eget navn i det betydningsfulle tidsskriftet *For ide og virkelighed* som han redigerte sammen med Bjørnstjerne Bjørnson og filosofen Rasmus Nielsen. Schmidt polemiserte mot Brandes allerede før *Emigrantlitteraturen* kom ut. I 1870 skrev han en anmeldelse av Brandes' doktoravhandling i *Fædrelandet*, hvor han karakteriserte hans "Aandsvirksomhed" som en virksomhet drevet av "usunne", "unasjonale" franske inspirasjoner, urolige (sanselige) drivkrefter og "Mangel paa Midtpunkt":

Det er den Produktion, der, allermest hvor den bliver storstillet og betydelig, har Kokosnødden til Type: tætsluttende, kompakt Lag udenom, men et tomt Rum med nogle Draaber af en tvivlsom Vædske "i det Centrale"(...) Hr. Brandes møder frem i en Tid, hvor, i Modsætning til de gamle udlevede Kulturlande, lysende Udviklingstanker ere oppe i Norden, hvor der vælder elementære Kræfter op af Folkebunden, med tydelig Belæring til Alle, som ville nemme, om hvor Aand er. Ved i en saadan Tid at vælge det Midtpunktsløse, har Hr. Brandes ugienkaldelig opgivet at komme i et andet Forhold til det Store end et Misforhold. Og de, der ville samlende Arbejde og ikke adspredende Belæring, have Intet med ham at gjøre.⁴⁴

⁴¹ Kristensen, *Georg Brandes*, 142-144 og 179-181.

⁴² *EL*, 17.

⁴³ *EL*, 17-18.

⁴⁴ Rudolf Schmidt, "G. Brandes: Den franske Æsthetik i vore Dage. En Afhandling om H. Taine", i *Fædrelandet*, 19.3.1870.

Det alvorlige og det dype i skandinavismen, i Grundtvigs lære, hos Kierkegaard, kan ikke måle seg med den overfladiske estetismen i Taine og andre franske estetikeres skrifter, mener Schmidt. Bare det at Brandes her har introdusert en fransk tenker, er et anklagepunkt, fordi han da per definisjon har stilt seg i en ufolkelig posisjon. Der kunne Brandes ha hatt noe å lære av Kierkegaard og Grundtvig. Hakon Stangerup har i sitt verk om 1870-årenes kulturkamp dog i høy grad fulgt Schmidts bestemmelse av Brandes, som en rent negativ kulturmak, og han forsøkte således å knuse kokosnøtten i *Kulturkampen* (1946). Men har han oppfattet det riktig når han for eksempel kaller *Emigrantlitteraturen* for en stor "Anti-konstruktion"?⁴⁵ Eller er det ikke mer sannsynlig at Brandes i denne boka følger opp noe av det han anklages for å være talsmann for - det midtpunktsløse? I de melankolske "typene", Werther, René, forsøker han å analysere *deres* tomhet – og samtidig konstatere at det finnes et alternativ – å fullføre individets emansipasjon på et humant grunnlag.⁴⁶ Det "midtpunktsløse" hos Brandes er mangelen på absolutt visshet om det guddommelige, men han kunne med like rett hevde at hans budskap om frihet og fremskritt var grunnlag for "samlende Arbeide".

Et vesentlig siktemål med oppgaven er derfor å vise hvorfor Stangerups lesning av *Emigrantlitteraturen* er overfladisk, for ikke å si feilaktig. Riktignok er tempelstormeren til stede i høyeste grad i boka, men, som Jørgen Knudsen har fremhevet, må man være temmelig blind for ikke å få øye på at Brandes faktisk har egne idealer, som han slynger frem med størst mulig tydelighet. Knudsen har rettet samme skyds mot Henning Fenger og Paul Rubow, som han mener også leste Brandes som en kunstnernatur, uten en alvorlig sak å fremme. "Hvordan er det muligt at læse *Emigrantlitteraturen* og hæfte sig så lidt ved det, der for Brandes selv var det vigtigste, nemlig det han ville med disse forelæsninger?"⁴⁷ Berettigelsen av den frie tanke var et ideologisk innhold som for ham var den eneste måten å unnslippe den melankolske sjelstilstanden han fant hos en rekke av de tidlige romantiske forfatterne han analyserte i *Hovedstrømninger*. Han ville også "refse" drømmeriet, egoismen, handlingsvegringen, og gjøre det sannsynlig, at det ikke fantes alternativer til individets selvhevdelse.

⁴⁵ Hakon Stangerup, *Kulturkampen*, bd.1, 73.

⁴⁶ Harald Rue understreker poenget i en av sine artikler. Det Brandes ville utrette, var noe positivt. Se Harald Rue, *Om Georg Brandes*, (Risskov: Sirius, 1973), 106.

⁴⁷ Jørgen Knudsen, *Frigørelsens vej*, (København: Gyldendal, 1985), 276.

2.4 Problemer under debatt – den permanente kritikk

Essensen av Brandes' forelesninger, ja ofte essensen av hele hans litteraturkritikk, har, som nevnt, ofte blitt bedømt gjennom det berømte sitatet:

Det at en Litteratur i vore Dage leve, vise sig i, at den sætter Problemer under Debat. Saaledes sætter f. Ex George Sand Ægteskabet under Debat, Voltaire, Byron og Feuerbach Religionen, Proud'hon Eiendommen, den yngre Alexandre Dumas Forholdet mellem de to Kjøen og Emile Augier Samfundsforholdene. At en Litteratur Intet sætter under Debat er det samme som, at den er ifærd med at tabe al Betydning. Det Folk, som frembringer den, kan da længe nok troe, at al Verdens Frelse vil komme fra det, det vil see sig skuffet i sin Forventning; det bliver ikke mer et saadant Folk, som styrer Udvikling og Fremskridt, end Fluen gjorde det, da den mente at drive Vognen frem, fordi den nu og da gav dens 4 Heste et ubetydelig Stik.⁴⁸

Brandes' "problemparole" utfordret en rekke aspekter ved hvordan man litteraturen skulle forstås. En anmeldelse skriver om "problemer under debatt" som bedømmelseskriterium: "Er det virkelig denne Maalestok, der bør anlægges ved Bedømmelsen af Digterværker?"⁴⁹

Biskop D. G Monrad, spør i sin motpamflett: "Tror Hr. Brandes virkelig, at det har nogensomhelst væsenlig Betydning for Byron som Digter, at han har sat Religionen under Debat?"⁵⁰ Denne tvilen om prinsippets estetiske konsekvenser, dukket opp fra første stund. Men som Sven Møller Kristensen i sin bok om Brandes riktig påpeker, må man være på vakt. Det står nemlig ingenting om at utsagnet skal tolkes som poetikk eller estetikk. Snarere tyder Brandes' ordbruk på at den litterære problematiseringen gjøres til et kriterium på litteraturens liv, dens vitalitet, og den berører således bare skjønnheten indirekte.⁵¹

Når Brandes' parole var egnet til å bli et slagord for en moderne litterær holdning, er det fordi utsagnet er så tydelig og likefrem, et retorisk mesterstykke i sin knapphet. Han sier blant annet at litteraturen ikke kan unngå de menneskelige problemene. Utsagnet taler for en realistisk holdning, for så vidt som det peker utover en litteratur som baserer seg på virkelighetsflukt og resignasjon, og som dermed feier de konkrete menneskelige problemer under teppet. Virkeligheten må skildres som den er, i det minste uten å legge en falsk psykologi til grunn. Hans favoritteksempel var Ingemanns populære historiske romaner. Det eneste den historiske romanen, i denne formen, behersker psykologisk, er hestene. Menneskene opptrer ikke som mennesker man kan kjenne seg igjen i, men som idealiserte

⁴⁸ *EL*, 15.

⁴⁹ Anonym anmeldelse i *Dagbladet*, 27.3.1872.

⁵⁰ Monrad, *Den frie Tanke og Dr. Brandes's Forelæsninger*, 12-13.

⁵¹ Kristensen, *Georg Brandes*, 13.

pappfigurer. De er rustninger, ikke annet. ”Den Livserfaring og det Livsstudium, hvorpaa disse Bøger ere grundede, er yderst ringe. De beholde et andet Værd; men til Livet have de lidet eller intet Forhold, (...)”⁵² En moderne litteratur, som ville være relevant, kan ikke gå utenom de problemene som uunngåelig opptrer i den virkelige verden. Hans modernisme handler ikke om å la kunsten drives for kunstens egen skyld. Muligens så han denne betraktningen i lys av den danske romantikkens kristelige ”l’art pour l’art”, for eksempel hos Adam Oehlenschläger i sitt dikt ”Morgen-vandring”:

En stakkels Poet som en Kornblomst staaer,
Og græmmer sig.
Det nærende Korn kun i Veien han er;
Hvad retter han ud?
Han hæver sit barnlige Farveskier
Kun fromt til Gud!⁵³

Han gir et bilde av poesien som den vakre kornblomsten. Men kornblomsten er jo unyttig ugress som vokser ilag med matnyttig hvete og rug. Poesiens unyttighet var for Oehlenschläger et fromhetstegn, som samtidig var en gudsdyrkelse. For Brandes hadde ”l’art pour l’art” et umoderne fargeskjær.

Michel Foucault skrev i sin berømte artikkel ”Qu’est-ce que les Lumières?” fra 1984 at det moderne er ”en filosofisk karakterholdning (*ethos*) som man kan karakterisere som en permanent kritikk (*critique permanente*).”⁵⁴ Jeg tror det er en god beskrivelse av den type *ethos* Brandes ville frem til i innledningsforelesningen. Som han skrev i forordet til John Stuart Mills *Moral grundt paa Nytte- eller Lykkeprincippet*, var det en moral, som ikke var grunnet i en apriorisk overbevisning, hevet over enhver kritikk, men snarere en moral som la kritikk og analyse av det bestående inn i pliktens idé.⁵⁵ Den moderne tilstand er en tilstand av permanent kritikk, på det litterære, intellektuelle så vel som på det moralske og politiske område. Han sier i sin egen antikritikk *Forklaring og forsvar* at sannheten ikke er en gitt størrelse, men at den må søkes ”med Anspændelse af Menneskets høieste Evner uden Hensyn til nogen saakaldt historisk Aabenbaring.”⁵⁶ Hans motstandere derimot, hadde en helt annen

⁵² *EL*, 22.

⁵³ Adam Oehlenschläger, ”Morgen-Vandring”, i *Poetiske Skrifter*, bd. 1, 146-149, (København: Holbergselskabet, 1926), 149. Brandes henviser til diktet i *EL*, 210.

⁵⁴ Michel Foucault, ”Qu’est-ce que les Lumières?”, i *Dits et écrits*, bd.4, (Paris: Gallimard, 1994): 562-578, 571.

⁵⁵ Georg Brandes’ forord til John Stuart Mill, *Moral grundet paa Nytte-eller Lykkeprincippet*. (København: Gyldendal, 1872), vii.

⁵⁶ Georg Brandes, *Forklaring og forsvar*, (København: Gyldendal, 1872), 45.

ethos i tankene når de så for seg et sannhetssøkende menneske. Monrad, for eksempel, har mer til overs for overbevisningen enn kritikken.”Fejlen ligger deri, at den frie Tanke ej har fuldført sin Vandring, ej har fordybet sig i Samvittighedens, Bønnens, Aabenbaringens Verden, hvor Lyset straalers os imøde, og hvor der gives os Svar paa de opkastede Spørgsmaal.”⁵⁷ Uten åpenbaringens forvissninger, må derimot det tenkende mennesket trekke seg tilbake til den menneskelige sfæres problemer. Som John Stuart Mill vil han hevde at de ufeilbarlige overbevisningers tid, i alle fall når det gjelder åpenbart religion, er over. Brandes’ overbevisning skrev han ned i et dikt til Henrik Ibsen i 1870:

Ja, jeg var ung, da jeg efter en lang
Pinlig og trøstløs Tvivlen og Vaklen
Modtog af Aanderne endelig Faklen,
Der for bestandig vil lede min Gang.
Klart da jeg saa ved dens straalende Flamme:
Magter der baste
Forskning og Tanke,
Magter der kaste
For Frihed Skranke,
Dem vil al Løgnens Forbandelse ramme,
Sandhed og Frihed er Et og det Samme.⁵⁸

Behovet for debatt var større hvis man forstod sannhet og frihet som to sider av samme sak, og mindre hvis man rettet seg etter åpenbaringens verden, hvor svarene var gitt på forhånd.

Man kan likevel diskutere om Brandes ville lagt særlig vekt på dette slagordet. I et brev til den norske litteraturhistorikeren Francis Bull i 1916, da den historiske avstanden hadde gjort at enkelte deler av hans prosjekt hadde utkrySTALLISERT seg for historikernes selektive blikk, reagerte Brandes på hvor forenklet Bull, som nettopp hadde publisert sin prøveforelesning ”Georg Brandes’ betydning for norsk litteratur”, hadde tolket budskapet i *Emigrantlitteraturen*, der han gjorde ’problemer under debatt’ til utgangspunkt for en estetisk lære:

Hvor i al Verden finder De det System af Doktriner, den Lære, jeg skal have udtalt om hvordan man skal skrive? I mine Angriberes Artikler. Umuligt noget andet Sted.
Hvor gidder De – for 1000 Gang – ride paa den halve Sætning at sætte *Problemer under Debat*, som jeg kort og knapt sagde i 1871 i en bestemt Sammenhæng, aldrig har gentaget, aldrig gjort til Doktrine, og saa lade dette være Quintessensen af mit Væsen som Kritiker? (...) Meningen med Ordene

⁵⁷ D.G Monrad, *Den frie tanke*, 22.

⁵⁸ Georg Brandes, *Ungdomsvers* i *Samlede skrifter*, bd.12, (København: Gyldendal, 1902), 366.

var den simple, at Literaturen maa handle om Noget og at dansk Literatur i 1870 handlede om
Ingenting.⁵⁹

Slagordet kan nok likevel si noe om Brandes' virkning i samtiden, en liten skare av forfattere og kunstnere, leste setningen som en oppfordring, og flere av avisanmeldelsene og pamflettene er opptatt av setningen om problemene under debatt, allerede kort tid etter boken ble sluppet. Men det blir feil å gjøre det til hans "doktrine". Det er et usedvanlig godt eksempel på det Quentin Skinner har kalt for "the mythology of doctrine", som går ut på at historikeren først konstruerer hva en tenkers essensielle standpunkt eller forestilling om et eller annet tema, for eksempel Gud, historien, den frie viljen, staten, osv. er, for så å lete etter det samme standpunktet i hele forfatterskapet, både steder han 'klarer å uttale det', og steder han 'nesten klarer å uttale det han mente'. En slik konstruksjon av doktriner virker mytologiserende og ikke oppklarende for en som ønsker å forstå en tenker, en tekst, et forfatterskap historisk. Slike forenklende tolkninger stemmer sjeldent overens med forfatterens intensjon, og er som regel en dårlig beskrivelse av hva han eller hun, i den konkrete situasjonen faktisk 'gjorde', som Skinner skriver.⁶⁰

Det blir derfor ikke uproblematisk å følge den klassiske tolkningen av problemer under debatt-passasjen, som Francis Bull var en eksponent for allerede mens Brandes fortsatt levde. Det betyr riktignok ikke at Brandes' egen intensjon bør være det altoverskyggende styrende prinsipp for en historisk fortolkning av *Emigrantlitteraturen*. Her vil jeg ta til orde for at en sensibilitet rundt Brandes egne intensjoner må kombineres og fylles ut med en undersøkelse av bokens resepsjon, det vil si historien om hvordan boken ble mottatt, lest, brukt, osv. Meningen med *Emigrantlitteraturen* var jo å gripe inn i en konkret situasjon, hvor et sett av konflikter, interesser, posisjoner allerede fylte det feltet han forsøkte å intervenere i, og som han dermed måtte forholde seg til. Det er i så henseende også interessant at Brandes selv hevder at problemer under debatt-parolen kun var ment for en spesifikk situasjon, og at det ikke bør forstås som et allment, universelt estetisk prinsipp for realistisk eller naturalistisk litteratur. Dets mening er knyttet til den historiske konteksten.

⁵⁹ Georg Brandes, brev til Francis Bull 28.9.1916, sitert fra Francis Bull, "Georg Brandes' betydning for norsk litteratur", i *Nordisk tidsskrift för vetenskap, konst och industri*, (1974): 358-369, 359.

⁶⁰ Quentin Skinner, *Visions of Politics I: Regarding Method*, (Cambridge: Cambridge university press, 2002), 62. Brandes er selv klar over talehandlingsaspektet ved sine forelesninger, i og med at han anså en bok for å være en handling. Jfr. Utsagnet "En Bog er for mig en Handling", i etterskriften til *Den romantiske skole i Tydskland*.

For Bull hadde nemlig også et poeng. Brandes' betydning for norsk litteratur, og for så vidt også skandinavisk litteratur sett under ett, lå ikke nødvendigvis i hva Brandes selv mente ved det han sa, men hva tilhørere og lesere gjorde med det han sa.⁶¹ Som resepsjonsteoretikeren Wolfgang Iser sier et sted, kan ingen tekst legge en absolutt autoritær føring på sine lesere.⁶² Selv om forfatteren av en tekst har et overtak over leseren ved at han eller hun gir den retorisk form, kan en slik makt aldri brukes til å lukke fortolkningsrommet helt. Andre lesninger av en tekst er alltid mulige. Dessuten legger den historiske og kulturelle horisonten og det til enhver tid eksisterende vokabular begrensinger på hvilke lesninger som er mulige. Mytologiseringen av "problem-doktrinen" er derfor i seg selv interessant, fordi den har spilt en avgjørende rolle for hvordan boken har blitt lest.

2.5 Innledningsforelesningens litteraturdiagnose

"Vor Litteratur er som et lille Kapel i en stor Kirke, den har sit Alter, men Hovedalteret findes ikke her" sier han i innledningsforelesningen, og sikter til dansk litteraturs forhold til Europa.⁶³ Samme sted sier han også: "vor Litteratur er sunken sammen i en Døs, der snart begynder at forundre os selv."⁶⁴ Et sentralt budskap i teksten er at hovedmotoren for fremskrittet ikke sitter i Danmark, eller i Skandinavia for øvrig, men i de store kulturlandene i Europa. Danmark spesielt og Skandinavia generelt er som kulturnasjoner trygt plassert i periferien. Hovedstrømningene renner gjennom historien. Noen ganger treffer bølgene de danske strender, andre ganger ikke. Slik mente Brandes at 1800-tallets litteratur kunne forstås: Danmark ble overhodet ikke berørt av opplysningstidens og den franske revolusjonens litteratur. Men da man begynte å opponere mot den på starten av 1800-tallet, da kom danskene med i den europeiske hovedstrømmen, på reaksjonens side. Derpå har man igjen vært sløve, og ikke fulgt med i utviklingen, og har ikke fått med seg at de store litteraturene i Frankrike, England og Tyskland nå for lengst har overvunnet reaksjonen. "Jeg troer, at vi af dette store Drama kunne uddrage en Lære for os selv. Vi ere nemlig denne Gang som sædvanlig en 40 Aar tilbage for Europa."⁶⁵ Og det har sjelden stått så dårlig til som i 1871-72:

⁶¹ Francis Bull, brev til Georg Brandes 2.10.1916, sitert fra Francis Bull, "Georg Brandes' betydning for norsk litteratur", 360-361.

⁶² Wolfgang Iser, "Tekstens appelstruktur", oversatt av Gunver Kelstrup, i (red.), *Værk og læser. En antologi om receptionsforskning*, 102-133, redigert av Michel Olsen og Gunver Kelstrup, (København: Borgen, 1996), 103.

⁶³ *EL*, 10.

⁶⁴ *EL*, 12.

⁶⁵ *EL*, 14.

Det vil vel neppe være vanskelig at opnaae Enighed om, at den danske Litteratur ingensinde i dette Aarhundrede har befundet sig i en saadan Hendøen som i vore Dage. Den poetiske Production er saagodt som fuldstændig standset, og intet Problem af almindelig human eller social Natur formaaer at vække nogen Interesse eller fremkalde anden Discussion end Dagspressens og Døgnlitteraturens.⁶⁶

Hva kan så løsningen være på en så begredelig uproduktiv situasjon? Det må jo være å gjøre alle litterater til fritenkere. Problemet er at reaksjonen oppfatter seg selv som frisinnet, uten selv å ta den frie tankes sak særlig alvorlig:

Thi naar Reactionen i en Litteratur trænger de nye Tanker tilbage, og naar det Samfund, af hvilket den er udgaaet (...) er overbevist om sin Frisindethed og dagligt i den Anledning faaer et Røgelseskar svunget under sin Næse, da udfordres der hos dem, der maaskee ellers kunde bibringe Litteraturen nyt Blod, særegne Egenskaber og særegne Vilkaar.⁶⁷

Men når han skal gi eksempler på sin kritikk, går han likevel ikke til samtidens litteratur, som han jo mener har sunket sammen i en døs, men til den forrige generasjonens litteratur, til det som allerede da ble omtalt som ”den danske Gullalderen”. Ja, å skrive at Danmark lå 40 år etter Europa, var det samme som å sette en stor strek over gullalderen. Han går ikke til samtiden, men velger å kritisere Oehlenschläger, Mynster og Kierkegaard. Oehlenschlägers drama *Aladdin*, som var et veldig kjent og populært stykke også på Brandes’ tid, er for eksempel bare en slapp utgave av Goethes *Faust*. Det er et ypperlig eksempel, mener han, på at dansk litteratur ikke har fått med seg hva fremskrittet fordrer. Utenfor fritenkningens og humanismens fremskrittlinje, glir alt over i dekadanse og ”byzantisme”(jfr røkelsesketet i sitatet ovenfor):

Aladdin vil sige Poesiens og Naivitets Ret til at være og Ret til at seire. Det er en Poesi om Poesi, Poesien som hævder sin egen Ret, Poesien som seer sig selv i Speil og undrende skuer sin egen Skjønhed, Noget hvormed den ikke kan blive ved under Straf af at blive en slap og vellystig Narcissus. Aladdin er Geniet, men hvad Art Geni? Hvad er det for Genier, paa hvilke dette Billede passer? Paa Aander maaskee som Oehlenschläger selv eller som hans Samtidige Lamartine, men visselig ikke paa Aander som Shakespeare, som Leonardo, som Michel Angelo, Beethoven, Goethe og Schiller, Hugo og Byron, allermindst paa Napoleon, der maaske mest umiddelbart har givet Anledning til Aladdin. Thi Geniet er ikke den geniale Lediggjænger, men den geniale Arbejder, og de medfødte Gaver ere kun Værktøjet, ikke Værket.⁶⁸

Hans kulturkamp har på tross av hans appell til handlingen og politikken, et avgjort intellektuelt-akademisk preg. Fra geniene skulle fremskrittet komme, bare de visste å stille seg arbeidende i dets tjeneste: ”Mon ikke betingelsens for et Fremskridt paany vilde være det,

⁶⁶ EL, 14.

⁶⁷ EL, 15-16.

⁶⁸ EL, 20-21. Jfr. Ovenfor om kornblomsten (s.21)

at Løsenet blev Frihed: Aandsfrihed, at man istemmede: vi ville den frie Tanke og den frie Humanitet.” Her høres også et ekko av Ibsens uttrykk ”menneskeåndens revoltering”, som han nettopp ytret første gang i et brev til Brandes i 1870.⁶⁹ Det var ikke så mye det teknologiske fremskrittet, ikke velstandens fremskritt, men utopien om en høyere åndelig og liberal kultur, som gjorde seg gjeldende hos Brandes i *Hovedstrømninger*.

2.6 Den geniale ledigang vs. den geniale arbeider

Brandes’ skille mellom den geniale lediggjenger og den geniale arbeider, i sitatet ovenfor, kan også knyttes til hans tematisering av melankolien som produkt av ørkesløshet og drømmeri. Hans løsningsforslag var handling. For Brandes følger det en melankoli eller dekadanse i alle de åndsretninger som ikke tar parti med fremskrittet eller melder seg i ”Actionens” tjeneste. Den arbeidende bevissthets plass i Hegels herre-trell-dialektikk kan også spille en rolle i Brandes’ distinksjon, hvor nettopp arbeidet blir til det eneste som kan føre til utvikling, men utviklingsaspektet var nok likevel betonet mer av venstrehegelianere, som for eksempel Arnold Ruge, som sa at ”bare det aktive er fritt”.⁷⁰ Hvis Brandes’ poenger i *Emigrantlitteraturen* skal kunne tolkes i eksistensialistisk retning, er i alle fall en slik understrekning av handlingsaspektet og arbeidsaspektet helt sentralt. Reaksjon, slapphet og usselhet brukes ofte som synonymer i *Hovedstrømninger*.⁷¹ Det skal også understrekes at arbeidet, aktiviteten, hadde en dannende funksjon i den hegelianske tenkemåten. Arbeidsprosessen formet både subjekt og objekt.⁷²

I *Den romantiske skole i Tyskland*, som kommer ut bare et års tid etter *Emigrantlitteraturen*, går kritikken ut på nesten nøyaktig det samme, bare at skytset nå er rettet mot de tyske romantikerne: Hos Friedrich Schlegel oppfattes avmakten selv som en kraft, noe man finner igjen i Kierkegaards *Enten-Eller*, skriver Brandes, og peker på et sitat, hvor ”den barnlige Dristighed i de mest forfløine Ønsker” hylles som genialt. ”Barnlighed og atter Barnlighed!”, må han da sukke oppgitt. Ønsket er dessuten både ”Religionernes Moder og Daadløshedens Udtryk”, og legger til at det samtidig må oppfattes som romantikkens stikkord, og at umyndigheten i en slik holdning til livet, lett kan føre til et disharmonisk

⁶⁹ Henrik Ibsen, brev til Georg Brandes, 20.12.1870: http://ibsen.uio.no/BREV_1844-1871/ht%7CB18701220GB.xhtml (lesedato 24.4.2012)

⁷⁰ Karl Löwith, *From Hegel to Nietzsche*, (New York: Anchor Books, 1967), 268-269.

⁷¹ *EL*, 24.

⁷² Löwith, *From Hegel to Nietzsche*, 266.

personlighetsforhold.⁷³ Ti sider senere utdyper han poenget etter en lengre analyse av Schlegels roman *Lucinde* fra 1799, hvor det heter at ”Flid og Nytte er de Dødsengle med det flammende Sværd, der spærre Tilbageveien til Paradiset.”⁷⁴ Men så skyter han inn, at nettopp fordi de sperrer veien tilbake, er de hellige for oss:

Nytten er os selve det Gode, og hvad er Fliden i det Nyttiges Tjeneste Andet end alle Dyders Indbegreb, hvad er den Andet end den Resignation overfor adspredende Nydelser, den Begeistring og den Kraft, hvormed det Gode erobres og iværksættes! Tilbageveien til Fuldkommenheden er i Kunsten Tilbagesøgen til Kunstnerens geniale Vilkaarlighed, til det Punkt, hvor han kan gjøre Et og ogsaa gjøre et ganske Andet, lige Modsat; i Livet er det Lediggangens Tilbagevei, thi den, der er ledig, gaaer tilbage, Tilbageveien til den nydende Vegeteren.⁷⁵

Lediggangen forakter det store flertall som må jobbe for føden på en helt annen måte enn Brandes’ arbeidende genier.⁷⁶ Det kontemplative livs dyder kan ikke sammenlignes med det aktive livets. Nytten må omfavnes, men nytten i liberal forstand – som individenes selvrealisering.

Bruken av Oehlenschläger til å eksemplifisere dette poenget i *Emigrantlitteraturen*, kunne virke noe urettferdig på de av hans lesere som visste at han en gang hadde skrevet om litteraturen, at den ikke skulle være ”en Luxus for Ledigængere”, men være ”den vigtigste og højeste Potens af Humaniora, det vil sige af de Betingelser, der gør ham (dvs. ’mennesket’, min anm.), til et virkeligt Menneske.”⁷⁷ Men på den annen side, dreier ikke Brandes’ argumentasjon seg om Oehlenschläger som forfatter, men om en av hans litterære karakterer - ”Aladdin” - som type. Typebegrepet, som han har fra Taine, bruker Brandes som kulturhistorisk termometer, for å måle temperaturen på en kulturtilstand. Den litterære typen er derfor den metoden som gjør hans litteraturhistorie til kulturdiagnose. Ved å trekke frem noen tråder fra Brandes’ videre behandling av genibegrepet i *Hovedstrømninger*, har jeg villet vise hvordan han også utvikler og imøtegår noen av de anklagene han ble utsatt for blant de som var kritiske til *Emigrantlitteraturen*. Han utdyper på mange måter *sin* kritikk den disharmoniske karakter, og *sin* oppfatning av hva et tomt og innholdsløst liv består i. Han følger klart opp tråden fra innledningsforelesningen, med poengene om ledigangen, men han kobler det videre til vilkårligheten, som så fremstilles som

⁷³ Brandes, *Den romantiske Skole i Tyskland*, 67-68. Unntaket er Goethe i *Wilhelm Meister*, men den boken opptrer bare i bakgrunnen, og behandles ikke for seg.

⁷⁴ I Brandes’ oversettelse, sitert i *Den romantiske skole i Tyskland*, 77.

⁷⁵ Brandes, *Den romantiske skole i Tyskland*, 78.

⁷⁶ Brandes, *Den romantiske skole i Tyskland*, 82.

⁷⁷ Sitert i Sven Møller Kristensen, *Digteren og Samfundet*, bd.1, 160.

en livsholdning – uten innhold. Behovet for å avverge beskyldningen om nihilisme og nytelsessyke, stikker uten tvil under. Han ville vise med enda større klarhet, hvordan ”den frie tanke” ikke betydde det samme som verdioppløsning, men snarere tvert om representerte det eneste grunnlaget man kunne bygge en human kultur på.

2.7 Litteraturinstitusjonen og dannelsen

Det er karakteristisk at man allerede i den umiddelbare samtiden oppfattet Brandes’ forelesninger som epokegjørende. Bare uker etter at han begynte, ble de tolket som et signal om at romantikken som litteraturhistorisk epoke i Danmark var over, på samme måte som Henrik Steffens’ (1773-1845) forelesninger ved samme universitet i 1802-03 hadde innledet den.⁷⁸ Brandes ville, som Steffens vekke åndstilstanden i landet opp fra dvale.⁷⁹ Likheten ligger også i at både Brandes og Steffens, som estetikere inspirerte hver sin dikter. Der Steffens hadde Oehlenschläger, har Brandes gjerne blitt satt i forbindelse med Ibsen, selv om han strengt tatt ikke var til stede under forelesningene. Men han skrev i et brev:

Farligere bog kunde aldrig falde i en frugtsommelig digters hænder. Den er en af de bøger som sætter et svælgende dyb mellem igår og idag. Da jeg havde været i Italien forstod jeg ikke hvorledes jeg havde kunnet føre en tilværelse forinden jeg havde været der. Om tyve år vil man ikke kunne begribe hvorledes det åndelig taget var leveligt hjemme før disse forelæsninger. Hvad det var Steffens i sin tid udrettede, har jeg ikke nogen klar forestilling om; men jeg antager at det var den formale æstetik, som han gav en ny skikkelse. Deres bog er ikke literaturhistorie i den gamle forstand, heller ikke kulturhistorie; hvad den egentlig er, vil jeg ikke bemøje mig med at finde et udtryk for.⁸⁰

Forelesninger ved universitetet kunne være viktige kraftsentra for den litterære utviklingen, fordi academia og skjønnlitteraturen ikke var fullt ut differensierte felter på 1800-tallet. Skjønnlitteraturen var en lærd litteratur under store deler av 1800-tallet.⁸¹ Men Brandes’ skilte seg ut fra andre store akademikere, ved at han knyttet litteraturen mye sterkere til tenkningen og politikken. Derfor er Ibsen i tvil om hva han bør kalle boken for. Den var mye mer en bare en litterær affære.

⁷⁸ Forfatteren Otto Borchsenius (1844-1925) skrev et avisreferat av innledningsforelesningen allerede i november 1871, i *Lolland Falsters Stiftstidende*, som er inne på den samme historiske plasseringen i forhold til epoken.

⁷⁹ Richard Petersen, *Henrik Steffens. Et livsbillede*, (København: Karl Schønbergs Forlag, 1881), 154.

⁸⁰ Henrik Ibsen, brev til Brandes 4.4.1872, sitert fra: http://ibsen.uio.no/BREV_1871-1879ht%7CB18720404GB.xhtml (lesedato 2.5.2012)

⁸¹ Kristensen, *Digteren og samfundet*, bd.1, 37-38.

Litteraturbegrepet, slik Brandes brukte det omfattet både skjønnlitteratur og sakprosa, noe som viser seg i de eksemplene han benytter i linjene som følger direkte etter ”Problem-parolen”: Her nevner han eksempler, både diktere og filosofer, som har satt problemer under debatt tidligere: Voltaire, Feuerbach, Lord Byron, Proudhon, George Sand, osv.⁸² Rent estetiske kriterier gjorde ikke ”litteraturen” avgrenset fra den saklige og drøftende prosa. Mye tyder dessuten på at litteraturen, i alle fall slik den var institusjonalisert i de intellektuelle miljøene i København, var koblet opp mot, og sterkt preget av dannelsesbegrepet. Den store mentoren innefor gullalderens litteratur, Johan Ludvig Heiberg, skrev at diktverk skulle ”danne os til mennesker”.⁸³ Men også dannelsen forstått som sosial gruppe hadde et overtak på litteraturen. Den dannede del av befolkningen hadde, mer i Danmark enn det var tilfelle i andre land, for eksempel Frankrike, tilnærmet monopol på litteraturen. Sven Møller Kristensen har fremhevet det spesielle ved den danske politiske utviklingen som en mulig årsak:

Her var et tilsynelatende meget ensartet publikum af akademisk dannede mennesker, som beherskede og prægede de øvrige sociale grupperes smag. Saa længe enevælden varede, fik de modsætninger, som naturligvis fandtes i det danske samfund, ikke lov og lejlighed til at gøre sig gjældende.⁸⁴

Bare embedsmenn, og en viss del av middelklassen hadde strengt tatt en litteratur frem til 1849. De var det hegemoniske publikum. For dem som ikke hadde bakgrunn fra akademiske kretser, som for eksempel H. C Andersen, var akademisk skolering helt nødvendig for i det hele tatt å ha en sjanse på det litterære markedet. Samtidig mente noen at det ikke fantes dannelse utenfor litteraturen. En av dem var venstrepolitikerens Viggo Hørup, som i 1884 klaget over at ”al vor dannelse er litterær”.⁸⁵

Litteraturens institusjonelle avgrensning som estetisk felt kan også settes i sammenheng med en større utvikling som foregår på 1800-tallet. Som Pierre Bourdieu har vist i tilfellet Frankrike, var oppkomsten av det litterære feltet en maktkamp, preget av stridende interesser, mellom ulike posisjoner, av ortodoks eller heterodoks karakter, det vil si en kamp mellom

⁸² *EL*, 15. I den omarbeidede utgaven fra 1877 brukes John Stuart Mill i tillegg til Proudhon. Og her er Voltaire og Alexandre Dumas jr. byttet ut med Turgenev og Spielhagen. Se Brandes, *Emigrantlitteraturen*, 2.utg., 17.

⁸³ Kristensen, *Digteren og Samfundet i Danmark*, bd.1, 160.

⁸⁴ Kristensen, *Digteren og Samfundet*, 35.

⁸⁵ Martin Zerlang, ”Indledning. Lys over landet”, i Lise Busk-Jensen, Per Dahl et.al, *Dannelse, folkelighed, individualisme*, Bd. 6 av *Dansk litteraturhistorie*, 13-24, (København: Gyldendal, 1985), 21.

maktposisjoner og utfordrerposisjoner.⁸⁶ Slik var det også i Danmark. Etter 1849, og eneveldets fall, blir de dannede kretsers litterære hegemoni noe som nærmest venter på å bli utfordret. Utfordringene kommer fra særlig to kanter: Fra folkelige bevegelser, først og fremst grundtvigianismen og fra den radikale intelligensen, med Brandes i spissen. Men det skjer altså først i overgangen til 1870-tallet.

Det litterære stridsfeltet i dansk sammenheng, knyttet seg også sterkt til spørsmålet om hvilken rolle litteraturen skulle spille i forhold til "livet". Her var ikke Brandes' alene om å kreve at den måtte ha relevans, at den måtte være noe mer enn lek og underholdning. Grundtvig hadde allerede på 1830-tallet ønsket å gjøre litteraturen mer levende, og hadde gjort det til en maksime, at man ikke skulle leve for å lese bøker, men tvert om lese bøker for livets skyld.⁸⁷ Hans-Georg Gadamer har påpekt at uttrykk som "det opplevde" og "livet" fikk en stor utbredelse innenfor den estetiske diskursen på 1800-tallet, særlig gjennom genibegrepet og geniets subjektive tilgang til virkeligheten gjennom sin erfaring og livsfølelse. Litteraturen ble da bedømt ut ifra det livsinnholdet, eller det opplevelsesmaterialet, det bygget på og fremstilte. Kunstner- og forfatterbiografien er for eksempel der ordet *erlebnis* dukker først opp på tysk.⁸⁸ Det var jo nettopp Brandes' spesialfelt (bortsett fra *Hovedstrømninger* og noen reiseskildringer er de fleste av de bøkene han ga ut monografier eller forfatterbiografier). Det interessante for oss her er relasjonen til Brandes' utsagn om problemlitteratur, hvor han nettopp skriver "Det at en literatur i vore Dage *lever* (...)" Det var et forsøk på å transcendere den estetiske sfæren. "Først og fremmest fører jeg da Litteraturen tilbake til Livet", skrev han i 1873.⁸⁹ Og litt senere: "Jeg griber med saa kraftig Haand, jeg formaaer, ned i det virkelige Liv og viser, hvorledes de Følelser, der faae deres Udtryk i Litteraturen, opdukke i Menneskehjertet."⁹⁰ Med det, bedømte han også litteraturen, ikke så mye som kunst som allmenne kulturuttrykk, representativt for et miljø, en tidsånd. Og han analyserte litteraturhistorien for å kritisere kulturtilstanden i sin samtid.

⁸⁶ Pierre Bourdieu, *Konstens regler. Det litterära fältets uppkomst och struktur*, (Stockholm: Symposion, 2000), 32-33.

⁸⁷ N. F. S Grundtvig, *Nordens mytologi eller sindbilled-sprog. Historisk-poetisk udviklet og oplyst*, bd.6 i *Udvalgte værker*, (København: Forlaget "Danmark", 1930), 35.

⁸⁸ Hans-Georg Gadamer, *Sannhet og metode. Grunntrekk i en filosofisk hermeneutikk*, (Oslo: Pax forlag, 2010), 87-99. Gadamer mener det først blir i vanlig bruk på 1870-tallet, og trekker frem Diltheys essays, særlig hans essay om Goethe fra 1877. Vi kan merke oss at begrepet dukker opp i en litterær analyse av Goethe og Rousseau, og at det var de samme forfatterne Brandes skrev om i *Emigrantlitteraturen*..

⁸⁹ Brandes, *Den romantiske skole i Tydskland*, 4.

⁹⁰ Brandes, *Den romantiske skole i Tydskland*, 5.

Bare gjennom å delta i moderniseringen, kunne det blåses nytt liv i litteraturen. Bare hvis den deltok i menneskehetens emansipasjonsbestrebelse, kunne den vitaliseres. Brandes anså derfor ikke litteraturens mening og oppgaver som avgrenset fra politiske, moralske og religiøse oppgaver. Men først og fremst var anerkjennelsen av den frie tanke rett, hans hovedanliggende. De litterære reformforsøkene har derfor også idéhistorisk interesse. De utløste en kulturkamp om åndslivets og tenkningens, men også politikkens mer generelle vilkår. Striden stod om den intellektuelle autonomi, ”den frie tanke”, som både litteraturen, vitenskapen, filosofien, kunsten og den offentlige pressen kunne nyte godt av hvis den vant frem. Det som krevdes var intellektuelt mot. Uten det var det stor fare for at litteraturen ble irrelevant.

Men bekymringen for hva den frie tanke som grunnverdi skulle føre til var stor. Ville den ikke oppløse den offentlige religionen? Og hva med sedelighetsforholdene, som hentet sin begrunnelse i den samme religionen? Det han trakk frem som områder litteraturen kunne debattere var jo nettopp religion, samfunns- og eiendomsforhold, ved siden av sedelighetsspørsmål, knyttet til ekteskap og forholdene mellom kjønnene.⁹¹ Han mente ytringsfrihet og tankefriheten var en moralsk sak i seg selv. Men hvis man kunne tillate seg å stille spørsmål ved ekteskapets uoppløselighet, var det ikke da stor fare for at man kunne bli enig om å la det bli oppløselig? Fritenkningens konsekvenser var fremfor alt det man fryktet. Grundtvigianeren N. J. Tørmann mente den rev båndene mellom mennesker ”itu”. Redaktøren for den mest innflytelsesrike avisen i København, Carl Ploug, mente Brandes’ sak var klart samfunnsoppløsende. Den kunne da heller ikke være en intellektuell retning man kunne la slippe til i avisenes spalter og universitetets katedere. Et viktig spørsmål ble, i debatten om Brandes’ første bind av *Hovedstrømninger*, om hans lære, i noen av ordets meninger, kunne betraktes som dannende? Hvis litteraturen hovedsakelig skulle være problematiserende, hvor kom da dannelsesaspektet, det oppbyggelige, forsoningen inn? I det følgende kapitlet tar jeg for meg det rådende dannelsessynet i Brandes’ umiddelbare kontekst, for å vise hva han brøt med.

⁹¹ EL, 15.

3. Dannelsesfeltet

De fleste dansker som i 1872 så tilbake på den storpolitiske utviklingen landet hadde gått igjennom fra århundrets begynnelse til samtiden, var det de store territorielle tapene som sprang i dem øynene. For det første måtte de avstå Norge til Sverige etter napoleonskrigene, og for det andre tapte de Slesvig-Holsten til Preussen og Østerrike som en følge av den 2. slesvigske krig i 1864. Sammenlagt var det snakk om en innskrumpning på nærmere tre femtedeler.⁹² Hendelsene i 1864 skal jeg ikke gå nærmere inn på her, men det må fremheves at det nasjonale traumet som krigen forårsaket, også kastet sin skygge over de intellektuelle og litterære debattene i Brandes' samtid. Hans internasjonalisme brøt med den sensitive patriotismen som hersket i offentligheten.⁹³ Et sterkt politisk ressentiment ovenfor Preussen gjorde seg gjeldende, men vi kan også registrere en mer allmenn skepsis ovenfor de europeiske stormaktene, både politisk og kulturelt. I grundtvigianske kretser snakket man om "de gamle udlevede Kulturlande". Frykten for at Danmark skulle bli et nytt Polen, og bli spist opp av mektige naboer, var en frykt som etter det begredelige krigsnederlaget ikke lenger manglet reell begrunnelse. Bismarcks kanoner hadde knust danskenes tropper. Man hadde såvidt berget den nasjonale selvstendigheten. Nå gjaldt det å hevde danskheten og den nordiske kultur og samfunnslivs egen styrke og verdi. Det som trengtes var trøst og oppreisning, der det var mulig. Den i samtiden anerkjente dikteren H. P. Holsts bevingede ord har blitt stående som et uttrykk for nasjonalfølelsen etter 1864: "For hvert et Tab – igjen Erstatning findes. Hvad udad tabtes, det skal indad vindes."⁹⁴ På det utenrikspolitiske området hadde danskene lidd store tap, men mange fant seg nå en ny arena hvor triumfer av et annet slag enn de politiske kunne feires. Fra nå av var det kulturens styrke som skulle vinne frem.

Nasjonaliteten ble hevdet fra flere hold, og på forskjellige måter. Både embedsstandens elitære syn på nasjonen og de folkelige bevegelser i mer eller mindre demokratisk ånd, gjorde

⁹² Kristian Hvidt, *Det folkelige gennembrud og dets mænd. 1850-1900*, i Olaf Olsen (red.), *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, (København: Gyldendal, 1990), 142: "Danmark var snart ikke andet end en prik på kortet!"

⁹³ Det samme hendte for så vidt også Bjørnson i 1872, under den såkalte signalfeiden, hvor han, litt for tidlig, mente det var på tide å ta initiativ til å samarbeide politisk med tyskerne. Det ble ikke populært.

⁹⁴ Verselinjene ble gravert på sølvmynt under industri og kunstutstillingen i København i 1872. se Hans Hertel, "Nødig, men dog gerne – Da Danmark blev moderne. Det nye samfund, det nye livssyn, det nye kulturliv.", i Hans Hertel (red.), *Det stadig moderne gennembrud. Georg Brandes og hans tid, set fra det 21. århundrede*, (København: Gyldendal, 2004): 19-49, 37.

seg gjeldende på slutten av 1860-tallet. I den intellektuelle konteksten finner vi den hos de nasjonalliberale, hos filosofen Rasmus Nielsens tilhengere og hos grundtvigianerne. Innenfor disse grupperingene finner vi ulike syn på dannelsens relasjon til nasjonen, og de brytningene vi finner her er en helt avgjørende bakgrunn for å forstå *Emigrantlitteraturen* og den resepsjonen verket fikk. Grupperingene utgjør et felt, og det er dette feltet som reagerer på Brandes' forelesninger.

3.1 De nasjonalliberale: Dannelse som kulturpolitikk

Den viktigste grupperingen er de nasjonalliberale, ”proffesorpartiet”, som satt med regjeringmakten under krigsåret 1864. Deres kulturpolitikk kom til å sette sitt preg på kulturkampene i de neste tiårene. De nasjonalliberale var heltene fra 1848. Det var de som hadde skaffet landet en grunnlov i 1849, og som resultat forstod de etter hvert seg selv om en type ”founding fathers” for nasjonen.⁹⁵ Orla Lehmann (1810-1870) knyttes gjerne til grupperingen, mens andre sentrale navn er Ditlev Gothard Monrad (1811-1887), Carl Christian Hall (1812-1888), Andreas Fredrik Krieger (1817-1893) og Carl Ploug (1813-1894). Særlig Monrad og Ploug spilte en viktig rolle i debattene om Brandes i 1872. I perioden mellom 1857 til 1864 satt de med regjeringmakten, men etter krigsnederlaget fikk de en skikkelig knekk, og et alvorlig politisk tillitsproblem oppstod, der de ble anklaget for å ha ført en urealistisk ”følellespolitikk” av ytterst farlig art.⁹⁶ Monrad, som var statsminister under krigen, flyttet til og med til New Zealand og ble boende der frem til 1869. Men de som ble igjen hjemme, befant seg etter nederlaget i en knipe. For i det hele tatt å være med på den politiske dansen, ble de tvunget til å samarbeide med deres tidligere politiske fiender, godseierne i Høyre. Dermed ble de også tvunget til å være med på den omfattende grunnlovsrevisjonen av 1866, som blant annet innførte formuekrav og indirekte valg til landstinget. Dermed fikk godseierne en mye større politisk innflytelse, dessuten gjorde spliden mellom folketinget og landstinget Venstres kamp for parlamentaristisk politisk system mer strevsom. De nasjonalliberale var derfor en politisk gruppering som i 1872 hadde falt fra tindene. Hvis 1864 hadde betydd tapet av den nasjonalliberale utenrikspolitikken, betydde 1866 tapet av den nasjonalliberale innenrikspolitikken, som Stangerup har formulert det.⁹⁷

⁹⁵ Jeg bruker ordet ”gruppering” i stedet for ”parti”, fordi det ikke er lett å plassere de nasjonalliberale i forhold til den politiske venstre-høyreaksen, som egentlig først vokser frem etter deres storhetstid.

⁹⁶ Claus Friisberg, ”Viggo Hørup og nasjonalliberalismen”, i *Historie/Jyske Samlinger* (1998): 1-41

⁹⁷ Stangerup, *Kulturkampen*, bd.1, 12.

Likevel er deres historiske rolle ikke endt med tapet av de storpolitiske handlingsmulighetene. Selv om det var de konservative i Høyre som satt med den reelle politiske makten i den lange perioden fra 1866 til "systemskiftet" i 1901, hadde de nasjonalliberale fortsatt en viss innflytelse i regjeringen mellom 1866 og 1875. I 1870 tas de inn i varmen igjen med en egen ministerpost. Denne gangen får den tidligere nasjonalliberale statsministeren, eller "konseilpresident" som det het den gangen, Carl Christian Hall, tildelt kultusministeriet. At det nettopp var kulturpolitikken som nå ble de nasjonalliberales domene er ikke tilfeldig. Allerede da deres politiske prosjekter så dagens lys på 1840-tallet hadde de vært sterkt opptatt av at "dannelsen" skulle være den politiske maktens og innflytelsens grunnlag. Stangerups begrep "kulturpolitikk" er derfor svært anvendelig for å forstå situasjonen. Kulturen var gjenstand for, og definert gjennom en politisk vilje.⁹⁸ Den første nasjonalliberale som besatt kultusministeriet, D. G Monrad, kalte det for et "holdningsministerium", som skulle beskytte "Nationaldannelsen" og "statens aandelige interesser" mot de partikulære interesser, som "bondevennene", "almuevennene" og fritenkernes materialistiske interesser i deres øyne representerte.⁹⁹ Tanken var at de dannede utgjorde "statens bevidshed", og at de ikke talte på vegne av partikulære interesser, men at de, i kraft av sin ånd, tvert om var "statens grundstøtte".¹⁰⁰

De nasjonalliberales dannelsessyn hvilte på respekt for tradisjonen, nasjonen, familien og kirken. De så på intelligensen som forenelig med en religiøs åpenbaring. Deres verdier knyttet seg til en enhetlig og statisk kultur. Dannelsesprosessen måtte da gå ut på at individet, når det var kommet langt nok i sin utvikling, ble forsonet med enhetskulturen. De intellektuelle som kritiserte samfunnet hadde bare ikke forstått dets vesen. Alle som mente å snakke utifra en intelligent posisjon, og som ikke hadde forsonet seg med deres kultursyn, kunne de se på som ufullstendige, udannede.

Forfatningen av 1849 ga allmenn stemmerett, men det gjaldt kun for selvstendige og "uberygtede" menn "med egen dug og disk". Den norskfødte nasjonalliberale A.F. Krieger uttalte i samme år som junigrunnloven ble til: "Overalt erkender man, at Umyndige, Børn,

⁹⁸ Her skiller jeg meg fra Fengers kritikk av Stangerup. Begrepet er anvendelig som historisk analyseverktøy, selv om Fenger også kan ha rett i at Stangerup benytter det i overkant mye, så det blir en vidundernøkkel, "der kan åbne alle døre, løse alle gåder." Se Fenger, "Litteraturforskning og kulturpolitikk", 279.

⁹⁹ Ove Korsgaard, *Kampen om Folket. Et dannelsesperspektiv på dansk historie gennem 500 år*, (København: Gyldendal, 2004), 324.

¹⁰⁰ Poul Bagge, "Akademikerne i dansk politik i det 19. Århundrede. Nogle synspunkter", i *Historisk tidsskrift* bd.12, vol.4 (1969): 423-474, 465.

Fruentimmer, Forbrydere ikke bør have Valgret.”¹⁰¹ Samfunnets lederskap burde og skulle bestå av menn med plettfritt rulleblad, formue og dannelse. På 1860-tallet uttrykte Orla Lehmann oppfatningen slik:

Da Danmark i 1848 udførte det dristige vovestykke at overdrage magten til det hele folk, da var det ikke for at lægge statsstyrelsen i den uoplyste almues hånd og endnu mindre for at udlevere den til nogle egennyttige og snedige demagoger. Det er de begavede, dannede og formuende, som i ethvert civiliseret samfund har overvægten i de offentlige anliggenders bestyrelse. Alt, hvad ligheden kan fordre og kan yde, det er at gøre det lettest muligt for enhver begavelse at erhverve sig dannelse og formue og dermed anseelse og indflydelse.¹⁰²

Etter fallet fra maktens tinder, kjempet de for å opprettholde det de så på som den sanne dannelses posisjon ovenfor det Lehmann annetsteds kalte for ”den plebeijiske Aands onde Instinkter”¹⁰³ Vi ser han skiller mellom almue og folk. Det skulle skille mellom de onde innstinkter og de gode innstinkter i befolkningen. Folket var i seg selv godt, men det kunne lokkes inn i en vulgær materialisme, som de nasjonalliberales idealistiske dannelse skulle beskytte dem fra. De tenkte seg samfunnet som en hierarkisk enhetskultur, med dannelsen som ”vise Fædre for en Folkefamilie, trygt hvilende paa og hængende om det Bestaaende”, som Stangerup sier.¹⁰⁴ De mente ganske enkelt at de kloke skulle ha rett til å bestemme over de dumme, med faderlig mildhet.¹⁰⁵ Ut ifra deres egen politiske tenkning, kunne de ikke la seg skremme av å ha massen og det store flertall mot seg. ”Lad Raaheden nærme sig”, skrev venstremannen Viggo Hørup (1841-1902) i 1881 om den dannede nasjonalliberale, ”han knuser den med en dannet Mands overlegne Foragt.”¹⁰⁶ Bare et angrep som rammet selve deres dannelsesforståelse kunne oppleves som et avgjørende nederlag.¹⁰⁷ Derfor ble debatten om Brandes så voldsom. Hvis fritenkningen ble legitim, ville deres dannelsesform bare være en av flere.

¹⁰¹ Hertel, ”Nødig, men dog gerne – Da Danmark blev moderne”, 30.

¹⁰² Orla Lehmann, sitert i Per Dahl, ”Den borgelige litteratur”, i *Dansk Litteraturhistorie. Bind 6: 1848-1901. Dannelse, folkelighet, individualisme*, 145-161, redigert av Lise Busk-Jensen, Per Dahl, et. al, (Gyldendal: København, 1985), 146.

¹⁰³ Stangerup, *Kulturkampen*, bd.1, 12.

¹⁰⁴ Stangerup, *Kulturkampen*, bd.1, 72.

¹⁰⁵ Per Dahl, ”Dannelsen og de kritisk intellektuelle. Georg Brandes”, i Joakim Garff (red.), *At komme til sig selv*, 178-194, (København: Gad, 2008), 180. Orla Lehmann mente også at de dannede, begevade og formuende måtte betale en pris for sin posisjon, ved den absolutte nødvendigheten av å ”vinde Almuens Hengivendhed og Tillid ved en agtelsesfuld og kjærlig Omhu for dens Vel.”

¹⁰⁶ Viggo Hørup, ”De Nationalliberale og Dannelsen”, i *V. Hørup i Skrift og Tale. Udvalgte artikler og taler*, 1.bd., utgitt av Vilh. Nielsen, Edvard Brandes et al., (København: Gyldendal, 1902), 152-165, 152.

¹⁰⁷ Stangerup, *Kulturkampen*, 1.bd, 15.

De nasjonalliberale, grundtvigianerne, men også til en viss grad Brandes har alle sitt sort-hvittsyn, og det kan i det hele tatt stå som et sentralt kjennetegn ved 1870-årenes kulturkamp. Alle aktørene tenkte kampen om de kulturelle ressursene som en kamp mellom to blokker. Brandes hadde sin dualisme mellom ”action” og ”reaction”, moderne og umoderne. For bondevennene og de politisk aktive grundtvigianerne var det folket som stod mot en byborgelig og utenlandsk åndskultur. Men for ”det forenede Høyre” eksisterte det kun et politisk hovedspørsmål: Å forsvare det bestående eller å slippe til ”den samfunnsoppløsende praksis”.¹⁰⁸

Den politisk polariserte situasjonen, slik den utkrystalliserte seg fra slutten av 1860-tallet, ble ikke bare overført til kulturfeltet. De nasjonalliberale, som i 1870 var utestengt fra de viktigste politiske maktposisjonene, tok nå kulturen og dannelsen som hovedarena for sine politiske kamper overhodet.¹⁰⁹ De investerte store mengder energi på litteraturen og dannelsen. Først og fremst kom dette til uttrykk i deres dominerende stilling innenfor offentligheten. ”Vi hadde krig mer med en Kultur end med et Parti.”, skrev venstrepolitikkeren Viggo Hørup senere, i et politisk tilbakeblikk.¹¹⁰ Hadde de lidd nederlag i krig og måttet gå tilbake på junigrunnloven, som var deres store stolthet, skulle de i det minste forsvare den danske kulturen slik de forstod den - som en *enhetskultur* med deres eget *dannelsesmonopol* på toppen av hierarkiet. Man kunne sagt at de nasjonalliberales fall fra maktens tinder i 1864, ikke egentlig innebar et vertikalt fall. I stedet fant det sted en horisontal forflytning: Utestengt fra politikken, overførte de hele deres stolte kamp på kulturen.

3.1.1 Den nasjonalliberale offentligheten

Året 1872, som er i fokus i denne oppgaven, er bare et enkelt nedslagsfelt i dansk offentlighets historie på 1800-tallet. Fra trykkefriheten ble innført i 1848, vokste det frem en dagspresse som frem til 1864 var dominert av nasjonalliberalismen. De nasjonalliberale presseorganene hadde riktignok ikke de største opplagene, og henvendte seg for det meste til de utdannede elitene innenfor Københavns byborgerskap - akademikerne og handelsstand. Hovedbladene deres, *Dagbladet* og *Fædrelandet*, hadde i 1872 ikke større opplag enn henholdsvis 5000 og 1500. Bildet må likevel modifieres i forhold til det faktum, at disse

¹⁰⁸ Carl Ploug, i *Fædrelandet* 17.2.1872.

¹⁰⁹ Stangerup, *Kulturkampen*, bd.1, 13-14.

¹¹⁰ Viggo Hørup, ”Politisk tilbakeblik”, i *V.Hørup i Skrift og Tale. Udvalgte artikler og taler*, 1.bd., 3-10, utgitt av Vilh. Nielsen, Edvard Brandes et al., (København: Gyldendal, 1902), 8.

eliteorganene var ”toneangivende” i aller bredeste forstand. De mest innflytelsesrike politikere, jurister og samfunnstopper leste dem. Og i provinspressen ser vi at boktrykkernes lokale aviser gjerne sakset saker direkte fra *Dagbladet* eller *Fædrelandet*. Dermed hadde de også en stor indirekte innflytelse.¹¹¹ Pressen var i det hele tatt svært segregert, ikke bare når det gjaldt by-land, men også hva gjaldt kulturstoff: Man hadde de nasjonalliberale elitebladene *Dagbladet* og *Fædrelandet* på den ene siden, og folkeblader, underholdningsblader og boulevardpressen på den andre. På 1870- og 1880-tallet fusjonertes underholdningen og kulturen, altså elementer fra begge avistypene, slik at elitebladene ble noe mindre elitære, mens folkebladene fikk mer seriøst stoff.¹¹² Men i 1872 hadde avisene ennå ikke kommet dit. Fordi kulturen ble så viktig for de nasjonalliberale, gjemte de den ikke bort langt bak i avisen, men lot den få en fremskutt plass.¹¹³ Anmeldelsene av *Emigrantlitteraturen* ble for eksempel ikke plassert på side 47 i avisenes kulturbilag, men var hovedoppslag på forsiden, ikke bare en gang, men hele et titalls ganger.¹¹⁴

Vi befinner oss i en fase før partipressens tidsalder. Venstre fikk først sin egen avis i 1873, da Christen Berg startet Morgenbladet. Pressen var likevel ikke apolitisk, det var de nasjonalliberales politikk som kom til orde. Redaktørene av *Dagbladet* og *Fædrelandet* eide avisen de drev, og de ble også brukt til å fremme redaktørenes egne politiske meninger og sympatier, i stor skala.¹¹⁵ De nasjonalliberale bladene var det man kunne kalle ”opinionsdannende organer”.¹¹⁶ Redaktørene hadde stor makt over agendaen, og de agiterte for egne særinteresser med en selvfølgelighet som vi ikke finner i senere tid. De nasjonalliberale organene, i det minste *Fædrelandet*, så på seg selv, som vi skal se, som ”et brann og politikorps”.¹¹⁷ Pressen i den nasjonalliberale tidsalderen var liberal, men tenkte ikke på ytringsfrihet som en rett til å la pluralismen råde. I stedet var det enhetskulturen som skulle beskyttes.

¹¹¹ Svend Thorsen, *Den danske dagspresse*, (København: Gyldendal, 1947), 34-35.

¹¹² Jette Søllinge og Niels Thomsen, *De danske aviser 1634-1989, bind 2: 1848-1914*, (Odense: Odense universitetsforlag, 1988), 63.

¹¹³ Svend Thorsen, *Den danske dagspresse*, 26-31.

¹¹⁴ Beth Juncker, ”Debatten omkring *Emigrantlitteraturen*”, i *Den politiske Georg Brandes*, 27-66, redigert av Hans Hertel og Sven Møller Kristensen, (København: Hans Reitzel, 1973), 30. Vi kan telle minst tolv forsider i hovedstadspresen i mars og februar 1872.

¹¹⁵ Hakon Stangerup, ”Carl Ploug”, i Bernt Helje og Hakon Stangerup (red.), *Store danske journalister*, (København: Berlingske forlag, 1956), 10.

¹¹⁶ Thorsen, *Den danske dagspresse*, 30.

¹¹⁷ Jfr. Den liberale tradisjonens diskusjon av ”public opinion”, for eksempel John Stuart Mill i *On liberty*, 20-61. Den offentlige mening utviklet seg til en ny form for tyranni. Der den først skulle beskytte folket mot politiet blir den her selv politi, en makt som rettes mot en ny fiende.

Carl Steen Andersen Bille (1828-1898), redigerte *Dagbladet* frem til februar 1872, hvorpå han overlot redaktørrollen til forfatteren Vilhelm Topsøe (1840-1881). *Dagbladet* var den avisen Brandes skrev i frem til han ble utestengt fra deres spalter i 1872. Brandes forsøkte å sende inn et innlegg, hvor han forsvarte seg mot kritikken han hadde blitt utsatt for i *Fædrelandet*, men *Dagbladet* nekter å trykke det gratis. I stedet ble innlegget trykket som betalt innserat 22. februar 1872. Etter en slik flause kunne ikke Brandes skrive der lenger, med æren i behold. Men at *Dagbladet* var Brandes' foretrukne avis frem til kontroversen, grunner kanskje i at den lå lengst fremme blant hovedstadsbladene når det gjaldt å bringe inn utenriksstoff. Her var kontaktene ut til Europa mye bedre anlagt, først og fremst rent teknisk, ved at de tok i bruk telegraf, og således hadde et eget kildegrunnlag, der de andre avisene bare viderefremmet hva de store europeiske bladene skrev. Franske, tyske og italienske hendelser var også mye hyppigere forsidestoff her, sammenlignet med *Fædrelandet*.¹¹⁸ Etter 1864 hadde dessuten utenriksstoffet fått en vond bismak hos mange. Man hadde ikke samme grunn til å oppsøke storpolitiske hendelser, når man ikke lenger kunne delta.¹¹⁹ Holdningen til samkvem med den øvrige verden var nede i en bølgedal. Tendensen gikk mot isolasjon.

Sammenlignet med Bille, fremtrer redaktøren for *Fædrelandet*, Carl Ploug som mye mer nasjonalt og skandinavisk innstilt. Ploug er en viktig skikkelse i dansk og skandinavisk pressehistorie. I følge Stangerup er det fordi han "forvandlede det at være journalist fra noget mindreværdigt i det gamle Danmark til en agtet og anset stilling i det moderne."¹²⁰ Ploug satt i redaktørstillingen i en mannsalder, fra 1839 til 1881, og avisa overlevde derpå bare et skarve halvår, før driften ble lagt ned i 1882. *Fædrelandet* fremstod da også til tider som litt av et "one man band". *Fædrelandet* gikk fra å være opposisjonsavis i 1840-årene til å bli et konservativt organ på 1870-tallet. Man kan si at avisa aldret med sin redaktør.

Lederspaltene var den helt sentrale ingrediensen i 1850-1870-tallets opinionsblader.¹²¹ Her kunne det gjerne stå lange og tunge artikler om prinsipielle politiske spørsmål fra redaktørens hånd. Men også kulturstoff prioriteres her. Fordi lederspalten hadde så stor

¹¹⁸ Jørgen Hatting, "C. St. A. Bille" i Bernt Helje og Hakon Stangerup (red.), *Store danske journalister*, (København: Berlinske forlag, 1956), 30. Se også Stangerup, *Kulturkampen*, bd.1, 87 om Brandesbrødrene og Holger Drachmanns planer om å starte en ny dagsavis i 1872. Brandes gir i den forbindelse uttrykk for hva som trengs. Den nye avisa skal gi "annerledes alsidig Underretning om hvad der skjer i Verden end vore usle Blade her hjemme."

¹¹⁹ Søllinge og Thomsen, *De danske aviser*, bd.2, 61.

¹²⁰ Stangerup, "Carl Ploug", 12.

¹²¹ Søllinge og Thomsen, *De danske aviser*, bd.2, 64-65.

betydning, fikk redaktøren en fremtredende rolle. De prinsipielle armslagene i lederspaltene ga også rom for mer idealistisk politisk agitasjon. Plougs kjernesak var lenge skandinavismen, altså forsøket på å forene Norge, Sverige og Danmark til et stort rike ved å bygge på den felles kulturelle og språklige arv og de felles politiske interesser. Men etter at Sverige nektet å gå inn i krigen på Danmarks side i 1864, fikk denne bestrebelsen et skudd for baugen som den aldri kom over. Plougs idealistiske agitasjon i lederspaltene endret deretter til en viss grad tone.

Ved siden av redaktørrollen, var Ploug dessuten dikter. Hans *Samlede Digte* fra 1861 kom i et opplag på 11000 eksemplarer.¹²² Det var dikteren Ploug som støpte uttrykket: ”Ånden fra ’48”, som har blitt stående som uttrykket for den nasjonalliberale skjønningmalinga av det heroiske året. I diktet *1848*, som samtidig uttrykker hvor drømmen om enhetskulturen henter sine forestillinger og bilder fra, skriver han:

Og har den ellers spredte Hob
Paa Livets skilte Baner
Engang adlydt det samme Raab
Og fulgt de samme Faner
Har Høi og Lav og Rig og Arm
Af samme Tanke følt sig varm
Af samme Fryd og samme Harm
- Det var i Ott’ og fyrrer.¹²³

Her gjorde man revolusjon for en samlet nasjon, under de dannedes ledelse. Slik skulle folket gå frem. Sindig, rolig reform, ledet av embedsmennene og de dannede. ’Ånden frå 48’ blir en ledestjerne for Ploug og hans likesinnede, og *Fædrelandet* vokter over denne kongstanken med stor iver. Som polemiker var han likevel beryktet for sine ofte heftige personangrep. Her var han alt annet enn sindig, og gjorde seg etter hvert fortjent til tilnavnet ”lyrikeren i skjellsord.”¹²⁴

3.1.2 Rødhette og Plougs kulturvern

I *Nyt Dansk Maanedsskrifts* januarnummer i 1872, ble det trykket et kort innlegg under signaturen ”Gg.”, et pseudonym det ikke skulle usedvanlige porsjoner med fantasi til for å

¹²² Carl Goos, ”Carl Parmo Ploug”, i Carl Frederik Bricka (red.), *Dansk Biografisk Leksikon*, bd.13, <http://runeberg.org/dbl/13/0178.html> (lesedag 24.4.2012)

¹²³ Carl Ploug, *Samlede digte*. 2.Utg, (Forlagsbureauet i Kjøbenhavn, 1861), 345.

¹²⁴ Goos, ”Carl Parmo Ploug”, <http://runeberg.org/dbl/13/0174.html> (lesedag 24.4.2012)

avsløre: Brandes hadde skrevet under pseudonymet i *Illustreret Tidende* på slutten av 1860-tallet. Overskriften lød: ”Historien om den lille Rødhætte”, og den begynte slik:

Der var engang en lille fri Tanke. Da den i Almindelighed gik med en rød Hue, blev den kaldt for den lille Rødhætte. En smuk Dag, da dens Stedfader, Samfundet, tænkte paa at foretage en og anden Forandring i Huset, sagde han til den lille Rødhætte: ”Gaa, mit Barn, gaa hen og se, hvorledes din Bedstemoder Friheden har det, og bring hende en styrkende Drik i denne lille Krukke.”¹²⁵

Lille rødhette går så gjennom skogen, og på veien møter hun ”den gamle Opposisjonspresse” – Ulven. Han spør hvor den lille rødhette er på vei, og hun svarer ham troskyldig at hun er på vei til sin Bestemor. Men ulven, som allerede for flere år siden hadde spist opp bestemor Frihet, svarer da: ”Godt. (...) jeg vil netop ogsaa besøge hende.” Ulven piler i forveien, og når Rødhette endelig kommer frem til bestemoren blir hun svært forskrekket, hun ligner ikke lenger seg selv. Rødhette bryter da ut:

”Bedstemoder! hvilke lange Arme du dog har!”
”Det er for bedre at kunne frelse Samfundet fra samfundsopløsende Bestræbelser, mit Barn!”
”Men Bedstemoder! hvilke lange Ben du dog har!”
”Det er for bedre at kunne kæmpe til sidste mand, mit Barn!”
”Men Bedstemoder! hvilke lange Øren du dog har!”
”Det er for bedre at kunne høre Prædikenen om Søndagen, mit Barn!”
”Men Bedstemoder dog! hvilke store Tænder du har!”
”Det er for bedre at kunne æde dig.”
Og idet den sagde dette, kastede den slemme gamle Ulv sig over den lille Rødhætte, kvalte den og aad den.¹²⁶

Her var altså hansken kastet, allerede før *Emigrantlitteraturen* forelå trykt. Gg driver åpenlys ap med Plougs livsverk som redaktør for *Fædrelandet*, landets mest ansette ’frie avis’. Hvis ikke ytringsfriheten hadde rom for fritenkningen, hvor mye var den da verdt? Det lille spottende eventyret står i tydelig sammenheng med det Brandes skriver i *Emigrantlitteraturen* om den aktede del av pressens tyrannisk konvensjonelle oppfattning av friheten:

Al stagneret Reaction er tyrannisk, og naar et Samfund efterhaanden har udviklet sig saaledes, at det under Frihedens Maske bærer Tyranniets Træk, naar der til den offentlige Ytring af enhver hensynsløst frisindet Anskuelse eller Skildring er knyttet en Adgangsformening fra Selskabet, fra den agtede Del af Pressen, fra en stor Del af Statens Embeder, saa vil der naturligvis udfordres langt ualmindeligere Betingelser end ellers til at danne den Art Evner og den Art Charakterer, paa hvilke i et Samfund Fremskridtet beroer.¹²⁷

¹²⁵ Georg Brandes, ”Historien om den lille Rødhætte”, i *Nyt Dansk Maanedsskrift*, vol.1, (1872): 187-188. Se også *Samlede skrifter*, bd. 13, (København: Gyldendal, 1903), 124-125.

¹²⁶ Brandes, ”Historien om den lille Rødhætte”, 187-188.

¹²⁷ *EL*, 15-16.

Den friheten som Ploug utøvte i sitt frihetens organ, var nå en stivnet parodi på frigjøringskampen fra slutten av 1840-tallet, hvor pressefriheten var blitt tilkjempet mot kongens føydale sensurinstanser. Men i 1872 begynte det å bli på tide å oppdatere albuerommet i offentligheten. Istedenfor å fremme fri debatt, kvelte den nasjonalliberale pressen enhver ”ny og fri tanke” og åt den som glupske ulver.

Men lyrikeren Ploug visste å svare. Den 17. Februar 1872, altså *etter* at *Emigrantlitteraturen* hadde kommet på markedet, skrev han en lang lederartikkel, hvor han behandlet både boken og det lille eventyret. Her hevdet han at *Fædrelandet* fortsatt måtte regnes som en opposisjonsavis, men at den nå opponerte mot en annen fiende enn for tjuefem år siden. Nå ”vogter den mer paa Bevægelserne *nedenfra* (min uth.)”.¹²⁸ Metaforen er tydelig: Brandes’ frie tanke tjener ikke samfunnet fordi den er samfunnsoppløsende. All samfunnsoppløsende opposisjon må nemlig skilles fra samfunnsbevarende opposisjon. Brandes’ frie tanke, sier han, ”er intet uskyldig Barn, som leger med Blomster og Smaasten, men et blandet Væsen, hvor tvilsomme Anlæg og betænkelige Træk træde tydelig frem ved Siden af de gode.” Vel er Brandes i det minste ”en Mand af Aand”, men flere ytringer i hans siste produksjoner, særlig i *Emigrantlitteraturen*, har en klart samfunnsnedbrytende tendens. For, som han skriver, om man

i virkelighedens skov, møder (...) en forvildet, uvorn Tøs, af hvis øjne utæmmede Lidenskaber og onde lyster funkler, der ser ud baade som Røveres Afkom og som deres villige Redskab, kort sagt en opvoxende Petroleuse, saa maa den ikke lade hende frit passere, men skal stoppe hende, for at henlede Samfundets Opmærksomhed paa, hvad hun tager sig for.¹²⁹

”Petroleusene” var de arbeiderkvinnene som fikk skylden for å ha satt fyr på store deler av Paris, blant annet *Hôtel de Ville*, under Pariserkommunens siste dager. Brandes’ affinitet for den franske revolusjonens frihetskamp, som kommer til uttrykk i *Emigrantlitteraturen* gjør ham, i Plougs blikk, automatisk også til Pariserkommunens forsvarer. Dualiteten mellom ”de oppløsende krefter” og de dannende samfunnsbevarende krefter er absolutt. Selv om Brandes unektelig opptrådte som dannet, var det tydelig at konsekvensen av hans ideal ville bli en oppløsning av enhetskulturen. En konservativ kommentator har senere kalt Plougs virksomhet for ”Kulturværn”, et uttrykk som i fanger opp virkeligheten slik Ploug må ha sett den.¹³⁰ Ploug selv brukte til og med enda mer millitante uttrykk: Vi våger ikke, skriver han, ”lade den

¹²⁸ Carl Ploug, lederartikkel i *Fædrelandet* 17.2.1872

¹²⁹ Carl Ploug, lederartikkel i *Fædrelandet* 17.2.1872

¹³⁰ Vilhelm Madsen. *Georg Brandes og dansk Aandsliv. Gammel og ny tid i samlet belysning*, (København: Den ny tids forlag, 1923), 37.

(det vil si ”den frie tanke”, min anm.) passere Literaturens Slagbane, uden at raabe Vagt i Gevær til den offentlige Mening.”¹³¹ Hentydningen til Pariserkommunen, må også sees i lys av at arbeiderbevegelsen og sosialismen nettopp hadde begynt å røre på seg i København. Forskjellen mellom Brandes og sosialismen var helt enkelt bare den at Brandes hadde presentert sine synspunkter fra et kateter, mens arbeiderne hadde gått mer praktisk tilverks. ”Den Internationale Arbejderforening for Danmark” ble opprettet i oktober 1871. Når bladet *Socialisten* så trykket artikkelen ”En Banstraale” den 24. Mars¹³², som en hyllest til den frigjøringskampen Brandes førte fra universitetets kateter, rykket Ploug ut i *Fædrelandet* igjen med den triumferende overbevisning om at Brandes, selv om han ikke selv vedgår å være sosialist, ”dog i Aand og Sandhed er deres Mand.”¹³³ Brandes’ angrep på Samfunnet er ”om end udtrykt i andre Ord, dog i Retning og Maal aldeles sammenstemmende med deres.” Samfunnet måtte forsvare seg fra oppløsningen ”nedenifra”, både teoretisk og praktisk. På det teoretiske planet måtte fremfor alt fritenkningen bekjempes, fordi den truet dannelsesmonopolets legitimitet. Samme hvor intelligent den var, var den indirekte med på ”at bortkaste og ødelegge den Intelligents, som Samfundet har ervervet sig, og som hidtil har ledet det.”¹³⁴ For Ploug var den kristne religionen først og fremst det bandt samfunnet sammen. Å endre samfunnet radikalt, kunne ikke ha noe med kristendom å gjøre. Som han skrev i en lederartikkel samme år: ”Men Kristendommen og radikal, samfundsomrørende, for ikke at sige omvæltende, Politik, er der nogen naturlig eller endog mulig Sammenhæng derimellem?”¹³⁵ Men det var like farlig om religionen ble til gjenstand for debatt. Da ble på en måte tvilen institusjonalisert, og muligheten for omveltning mye større. Det gjaldt å definere fritenkningen som en falsk dannelses.

Brandes ble derfor utestengt fra dagspressens spalter. Han fikk ikke engang opptatt sine svar på anklagene, men måtte trykke sine svar i bokform. *Forklaring og forsvar* kom ut i april 1872 på Gyldendal, og er interessant i forhold *Emigrantlitteraturen* fordi han her gjør rede for seg på mer prinsippielt grunnlag. Dette ga også anledning til noen gjensvar fra Plougs side, men fra da av kan vi snakke om en lang fortidelse av Brandes. De påfølgende bindene av *Hovedstrømninger* ble ikke omtalt i dagspressen. Den umiddelbare resepsjonen var voldsom

¹³¹ Carl Ploug, lederartikkel i *Fædrelandet* 17.2.1872

¹³² Louis Pio, ”En banestraale”, i *Socialisten*, mars 1872.

¹³³ Carl Ploug, ”Dr. Brandes og hans Venner”, i *Fædrelandet* 26.3.1872

¹³⁴ Stangerup, *Kulturkampen*, bd.1, 120.

¹³⁵ Sitert i Stangerup, *Kulturkampen*, bd.1, 123.

som et vulkanutbrudd, inntrådte en lang stillhet, hvor ønsket var å gjøre trusselen fra fritenkningen til et ikke-tema.

Dagspressen var en offentlighet, men det fantes også magasiner og tidsskrifter. Brandes talerør var her det nevnte *Nyt dansk Maanedsskrift*, som først ble lagt ned i 1874. Etter det startet han tidsskriftet *Det nittende Aarhundrede. Maanedsskrift for Literatur og Kritik* sammen med broren Edvard. Det ble gitt ut frem til 1877, før også det ble skrinlagt, etter at Gyldendals forlegger, Frederik Hegel, fant det for utfordrende. Ikke før Viggo Hørup overtok Morgenbladet i 1881, og dagsavisen *Politiken* – ”organet for den høyeste opplysning i det danske folk” – ble opprettet i 1884, av Hørup og Edvard Brandes, fikk den frie tanke spillerom i det offisielle danske ordsiftet.

3.2 Universitetsinstitusjonen: Det madvigske system

Utestengelsen fra pressens spalter var dog bare et av flere steder utestengelsen foregikk. En annen og minst like viktig dannelsesinstitusjon var Københavns universitet, og også her ble dørene stengt for Brandes som følge av opptreden i 1871-72. Jeg skal nå se litt på hva slags dannelsesstenkning som dominerte universitetet på Brandes’ tid, og hva som gjorde at han ble utestengt.

Et aspekt ved dannelsen som særlig gjorde seg gjeldende i dansk utdanningspolitikk på midten av århundret var den positive vurderingen av allsidig kunnskap, eller ”encyklopædisk Dannelse” som det også het på den tiden. Fram til 1871 var et slikt allsidig kunnskapskrav manifestert i hele skolesystemet gjennom ”den madvigske skoleordning”, etter den anerkjente filologen og nasjonalliberale politikeren Johan Nicolai Madvig (1804-1886) som stod for dets utforming i 1850.¹³⁶ Madvigs skole var en enhetsskolevisjon, som passet nasjonalliberales enhetskultur. Elevene skulle tilegne seg kunnskap i både de humanistiske fag, med de klassiske språk i spissen, og de naturvitenskaplige fagene, selv om vekten lå på den førstnevnte fagkretsen. Først etter loven av 1. april 1871 ble skolesystemet endret slik at man på gymnasnivå fikk en todeling: en naturfagslinje og en latinlinje. Ove Korsgaard uttrykker det slik: ”Verken før eller siden har nogen med same konsekvens som Madvig gjort dannelse

¹³⁶ Jesper Eckhardt Larsen, *J. N. Madvigs dannelses tanker. En kritisk humanist i den danske romantik*, (København: Museum Tusculanums forlag, 2002), 9. Madvig var Kultusminister etter D.G Monrad, fra 1848 til 1851.

til skolens hovedopgave.”¹³⁷ Frem mot 1871 var altå den skolerte kunnskapen et enhetlig univers. Splittelsen av gymnaset i to separate linjer, som var etter fransk modell, var et resultat av et økt press fra den voksende industrisektoren og dens behov.¹³⁸ Fra og med 1871 differensieres altså den sentrale kunnskapsinstitusjonen i samfunnet, og den eldre oppfattelsen av dannelsen som en helhetlig kunnskapstilegnelse må vike for spesialiseringen og samfunnsnyttens.

Referanserammene for dannelseskulturen da Brandes var student ved universitetet på 1860-tallet, var antikkens språk og litteratur, de tyske idealistene og Weimarklassikerne, samt de skandinaviske romantiske dikterne og den danske gullalderlitteraturen. Det betydde blant annet at fransk og engelsk litteratur og filosofi nær sagt var totalt fraværende, ikke bare i undervisningen, men også i det intellektuelle miljøet mer generelt. Da Brandes disputerte over den franske historikeren Hippolyte Taine i 1870, gjorde han seg altså, som nevnt, til et iøyenfallende unntak. Franskmennene hadde lenge vært lite påaktet, og få, selv blant filosofiprofessorene, hadde for eksempel tatt den positivistiske filosofien særlig seriøst.¹³⁹ Brandes' studiereise til Paris i 1866-67 bidro til å utvide hans orienteringsfelt betraktelig. Oversettelsene av John Stuart Mills verker, gjorde ham også til en tidlig eksponent og formidler av nyere engelsk filosofi, som heller ikke var i vinden. I en forelesning han holdt i april 1872, sa han at ”ikke en eneste Forfatter har forsøkt at indføre anden ’fremmed Dannelse’ end den tyske.”¹⁴⁰ Det store internasjonale perspektivet i *Hovedstrømninger* var en overskridelse av de rådende forholdene.

Likevel kan man hevde at han ikke var på like stødig kollisjonskurs mot den rådende dannelsesideologien på universitetet, som han var det iforhold til pressens politiserte dannelsesdiskurs. Universitetet var en anerledes institusjon, og Madvig var en annen type ideolog enn Ploug. For det første var ikke Madvig skandinavist, eller nasjonalist. Han var heller ikke særlig begeistret for Grundtvig. ”Skandinaven er menneske, førend han er

¹³⁷ Korsgaard, *Kampen om folket*, 333.

¹³⁸ Madvigs elev, Johan Luis Ussing, skriver i *Af mit Levnet*, (København: Gyldendal, 1906): ”Tidligere havde man forlangt, at alle Studenter skulde være i Besiddelse af den samme almindelige Dannelse, nu ophørte Fællesskabet med det 16. Aar, medens man først blev Student 2 Aar senere. I de sidste 2 Aar var Skolen delt i en sproglig-historisk og en matematisk-naturvidenskabelig Afdeling, af hvilke den første ikke lærte Matematik, den anden ikke de gamle Sprog.”

¹³⁹ Henning Fenger, *Georg Brandes' Læreår*, 42.

¹⁴⁰ Georg Brandes i *Georg Brandes og det nyere franske drama: teateranmeldelser og dramaturgiske forelæsninger 1865-1872*, utgitt av Henning Fenger, (København: Borgen, 1978), 90-91.

Skandinav”, sa han allerede i et foredrag i 1844.¹⁴¹ Foruten at Madvig hadde en enorm innflytelse på utdannelsespolitikken mellom 1830 og frem til sin død i 1886, og som filolog ble berømt i fagkretser over hele Europa etter sine revolusjonerende studier av Ciceros filosofiske skrifter, var han dessuten rektor ved universitetet i København hele seks ganger i løpet av sitt liv. Under hans nest siste periode som rektor falt Brandessaken. Hans dannelses tanker var bygget på klassisk grunn. Dagens danske kultur, hevdet han, bygget like mye på den greske og romerske antikken som på den gamle nordiske kulturen. For ham skulle dannelsen bygge på tanken om en universell menneskelighet, og han så ”particularisering” og isolasjon som et stort problem for både samfunnet og individets utvikling. Jesper Eckhardt Larsen skriver i sin bok om Madvig: ”Dannelsen kunne hjelpe både individet og nasjonen til kritisk at kunne tilegne sig ønskede aspekter fra andre kulturer.”¹⁴² Som Brandes mente han at tilegnelsen av ”fremmed Aandsliv” var en grunnleggende betingelse for åndelig utvikling. Han var motstander av de nasjonalromantiske strømningene i de intellektuelle kretsene på midten av 1800-tallet, særlig var han sterkt kritisk til grundtvigianismen, som han mente mystifiserte nasjonsbegrepet ved å tillegge folkene en essens og uforanderlighet som den i egentlig forstand ikke hadde. Madvig var samtidig rasjonalist, og vurderte dannelsen utifra dens ”høiere Praktiskhed”, en nytthet, som kunne forenes med utilitarismen.¹⁴³ Dessuten ønsket han å skille dannelses og kristendom fra hverandre, ved å la dannelsen utgå fra ”det rent Menneskelige”.¹⁴⁴

Ovenfor Madvigs dannelsessystem, var altså ikke Brandes så revolusjonerende. Det er interessant at Madvig, i stedet for å snakke om ”å vekke ånden”, slik for eksempel Humboldt og Grundtvig gjorde, foretrakk han å tale om at dannelsen skulle ”åpne verdener” for personligheten.¹⁴⁵ Han la altså mer vekt på tilegnelsen av det ytre, det fremmede, enn å vekke noe i individets indre. Det var Madvigs mer liberale dannelses tanker som skulle fore nasjonen med talenter. Individualismen var det etiske utgangspunktet, mens han så samtidig dannelsen som en prosess hvor individet ble formet til samfunnsdeltakelse. *Hovedstrømningers* kosmopolitisme trenger ikke å stille si motsetning til Madvigs dannelsesideologi.

¹⁴¹ Sitert i Eckhardt Larsen, *J. N. Madvigs Dannelses tanker*, 75.

¹⁴² Eckhardt Larsen, *J. N. Madvigs Dannelses tanker*, 112.

¹⁴³ John Stuart Mill, *On liberty*, 15: ”I regard utility as the ultimate appeal on all ethical questions; but it must be utility in the largest sense, grounded on the permanent interests of man as progressive being.” I 1872 utga Brandes en oversettelse av John Stuart Mills essay *Utilitarianism*, som han gav tittelen: *Moral grundet paa Nytte og Lykkeprincippet*.

¹⁴⁴ Jesper Eckhardt Larsen, ”Dannelsens praktiskhed. Johan Nicolai Madvig”, i *At komme til sig selv. 15 portrætter af danske dannelses tanker*, redigert av Joakim Garff, 27-42, (København: Gads forlag, 2008), 29.

¹⁴⁵ Eckhardt Larsen, ”Dannelsens praktiskhed”, 31.

3.2.1 *Emigrantlitteraturen og ansettelsessaken*

Likevel var Madvig en av dem som satte foten ned for Brandes' ansettelse på universitetet, og vi må spørre oss hvorfor. Uoverenstemmelsene mellom Brandes og Madvig lå på et litt annet plan enn hos de øvrige nasjonalliberale. Dels på det moralske, dels på det faglige. Det større samfunnsperspektivet, det religiøse og det nasjonale, er ikke borte fra universitetets resepsjon av Brandes' forelesninger, men de trer noe i bakgrunn når man argumenterer for deres skadelige virkninger.

Han var som sagt, allerede på et tidlig tidlig tidspunkt sett ut som en naturlig arvtager til professoratet i estetikk, som ville bli ledig ved dikteren og estetikeren Carsten Hauchs(1790-1872) død. Hauch var allerede dødssyk på senhøsten 1871, og sovnet inn i mars året etter, mens han oppholdt seg i Roma. På dødsleiet signerte han en erklæring om saken, som ble trykket i *Nyt dansk maanedsskrift* i 1872, hvor det het:

Af alle de unge Mænd, som jeg i den Tid, jeg i København har været Professor ved Universitetet, er kommet i Berøring med, veed jeg Ingen, der i æsthetisk Begavelse og Kundskaber i denne Retning kan sættes ved Siden af cand.mag G. Brandes, hvorfor jeg ubetinget anseer ham for at være den meest Berettigede til at beklæde den Post, som nu ved min Død er blevet ledig.¹⁴⁶

Selv om Brandes var klar over at han selv inntok en helt ny faglig posisjon, hadde han erfart å bli respektert. Hauch trakk tydeligvis ikke de moralske konsekvensene av Brandes' faglige virke, som så mange andre gjorde. Men det er riktignok lite trolig at Hauch leste *Emigrantlitteraturen* den siste måneden av sitt liv. Han forholdt seg med andre ord til Brandes, slik han fremstod som student og stipendiat, hvor han riktignok kritiserte idealistisk estetikk og samfunnsforhold, men hvor sedelighetsspørsmål ikke ble satt i front i like høy grad som er tilfellet i *Emigrantlitteraturen*.

I desember 1871, altså mens han ennå holdt på med forelesningsrekken, hadde han søkt universitetet om nok en fornyelse av sitt stipend, i tillegg til en fast stilling som dosent i estetikk. Det hele så lovende ut, stipendet ble innvilget for syvende år på rad, noe som i seg selv var ganske enestående. Men søknaden om dosentstillingen var det verre med. For det første ble tonen i søknadsteksten ikke godt mottatt. Den var for selvsikker. Madvig, som ledet professorkollegiet som "Konferensraad", fikk sine tvil angående Brandes allerede nå, men han ble ikke entydig negativ før professor i slaviske språk, Caspar Wilhelm Smith(1811-1881)

¹⁴⁶ "En Erklæring af C. Hauch", i *Nyt dansk Maanedsskrift*, mars 1872.

forfattet en rapport om Brandes' siste forelesninger, som han leverte til Madvig og kollegiet.¹⁴⁷ Smith var den eneste av universitetets øvrige ansatte som overvar noen av forelesningene, og hans rapport viser til fulle at det likevel var snakk om en grunnleggende verdikonflikt mellom kollegiets forståelse av sine egne institusjonelle forpliktelser og Brandes' moderne såkalt "gudløse" forkynnelse om at forskningen og tenkningen skulle være fri. Kort sagt mente Smith i sin rapport at fakultetet var *moralsk forpliktet til å stemme imot en ansettelse* av Brandes.¹⁴⁸ Det er verdt å legge merke til at skrantende økonomiske midler, ikke var et tema i forhandlingene. Midlene til å ansette ham fantes, og det faglige behovet for å erstatte Hauch var pressende. Det er derfor ekstra iøynefallende at den moralske overveielser veide tyngst.¹⁴⁹

Smith overvar den siste forelesningen i rekken, og der var nok ikke Brandes særlig heldig. Den trykte teksten har i alle fall strøket noe av det Smith rapporterer, og i andreutgaven av *Emigrantlitteraturen* er hele denne delen luket ut. Han skal mot slutten av forelesningen freidig ha delte sine tilhørere i to: De som møtte opp for å observere et moralsk fordervet menneske i levende live, for så å gå ut og sladre om det, og de som var der av interesse for saken og "hadde hørt Dr. B med Velvilje. Disse meddelte han, at hvad han stred for, kun var den frie Tankes ret."¹⁵⁰ I følge forelesningsmanuskriptet skal siste ord ha vært: "Intet er lettere end at erholde sig et Ry for Moralitet ved at bære fromme Talemaader i Munden. Methoden er gammel, den praktiseredes allerede af Tartuffe."¹⁵¹ Han kalte altså de av hans motstandere som mente hans forelesning var usedelige for hyklere, som Tartuffe i Molières komedie. Man rapporterte og bedømte altså Brandes på bakgrunn av den opptreden hvor han opptrådte på sitt freidigste.

Pelle Oliver Larsen påpeker i sin studie av ansettelsesprosessene ved Filosofisk fakultet i København mot slutten av 1800-tallet at Brandessaken ble ubehagelig for universitetet fordi den tvang frem en erkjennelse om at begrunnelsen for utelukkelsen av Brandes verken var vitenskapelig eller økonomisk, men rett og slett hvilte på ideologiske forutsetninger.¹⁵² Ved

¹⁴⁷ Knudsen, *Frigørelsens vej*, 245-246.

¹⁴⁸ Pelle Oliver Larsen, *Professoratet*, (København, avhandling ved Århus universitet, 2011), 66.

¹⁴⁹ Alle henvisninger til rapporten er fra den versjonen Smiths datter lot trykke offentlig i *Politiken* 22.1.1903. Se også Jørgen Knudsen, *Frigøringens vej*, 247.

¹⁵⁰ Anna Prip, "G.Brandes og C.W Smith", i *Politiken* 22.1.1903.

¹⁵¹ Sitert i Hans Hertel, "Georg Brandes' kulturrevolution – og kulturkampen omkring Georg Brandes 1871-2004", i Hans Hertel (red.), *Det stadig moderne Gennembrud*, (Gyldendal: København, 2004), 61.

¹⁵² Pelle Oliver Larsen, *Professoratet*, 65-67.

en åpen utlysning av professoratet visste de at Brandes ville vinne frem, fordi han hadde best formelle kvalifikasjoner. Kollegiet valgte derfor å utsette saken i det lengste, i håp om at noen andre skulle dukke opp. Det ble en pinlig affære, og den tydeliggjorde deres egen ideologiske posisjon. Så sent som i 1875 stiller Carl Ploug det retoriske spørsmålet i *Fædrelandet*, som han selv svarer bekreftende på, om det er sannsynlig at Brandes vil benytte en stilling som professor i estetikk til å forkynne en ”fordærvet Smag blant den studerende Ungdom med al den Autoritet Stillingen som Universitetets anerkjendte og eneste Æsthetiker giver?”¹⁵³ Smith skrev derimot i sin rapport, at han hadde stor respekt for Brandes som estetikar, og at han hadde ”udmærkede Gaver som Docent”. Men, hans beundring stanser der Brandes ikke uttaler seg fra et tydelig kristent standpunkt: ”I en bipassasje, sier han at han selv anseer selvmordet som umoralsk, kun ut i fra forholdet til våre medmennesker, og at det må ansees som en fullkommen grunn.”¹⁵⁴ Smiths reaksjon på uttalelsen er interessant, fordi han tar det som bevis for Brandes’ manglende objektivitet i behandlingen. Når han selv uttaler sin egen mening, som avviker fra en lære om ”et evigt Liv og af enhver supranaturalistisk Verdensbetragtning”, har han allerede tatt parti, og han er dermed ikke lenger objektiv. Hadde han vært objektiv, ville han ikke tatt parti. Derfor kan han også skrive at ”paaberaabelsen af den frie Tankes Ret forekommer mig fra Dr.B.s Standpunkt meget uberettiget.” Det må presiseres at det går frem av rapporten at Smith ikke overvar innledningsforelesningen, hvor ”den frie tanke” settes i nøyere sammenheng med hans overordnede prosjekt. Smith oppfatter da bruken av slagordet ”den frie Tanke” som utslyngning av ”umotiverede Aksiomer”. Brandes’ uttalelse om at Darwins lære om evolusjonen for lengst hadde gjendrevet den kristne læren om arvesynden, tar han ille opp:

Naturligvis kan intet fornuftig Menneske fordre af Dr.B., at han skal være Kristen, men man kan fordre af ham, som af enhver videnskabelig dannet Mand, at han ikke i en offentlig Forsamling i et kristent Land vil udslynge umotiverede Haansord mod en verdenshistorisk Magt som Kristendommen, og man kan fordre af en samvittighedsfuld, dansk Mand, at han ikke for en ubefæstet Ungdom (størstedelen af det andet Køn) vil nebyde Agtelsen for Institutioner, som Nationen holder hellige, og fremstille Selvbeherskelse og Selvovervindelse, netop den frieste af alle Handlinger, som paabudt ved en uberettiget, Frihed og Menneskeret krænkende Trang.¹⁵⁵

Brandes’ triumfalistiske hentydning til Darwin, var jo nettopp sagt for å provosere. Men det skulle jo Brandes vite at ikke passet seg i situasjonen. Smith mener i alle fall at ytringsfriheten må være av forskjellig art, alt etter hvilken offentlig situasjon man befinner seg i. Taler man

¹⁵³ Carl Ploug, ”Professoratet i Æsthetik”, i *Fædrelandet* 27.11.1875.

¹⁵⁴ *EL*, 89.

¹⁵⁵ Prip, ”G.Brandes og C.W Smith”, i *Politiken* 22.1.1903.

til ”ubefestede” – som er ungdom, eller ”det andet Køn” – fra universitetets kateter, vil det være både uakseptabelt og udannet av en mann å håne kristendommen, mener han. Som Sokrates over 2000 år tidligere, blir Brandes altså anklaget for å forderve ungdommen. Smiths samlede vurdering er da den, at ingen har rett til å nekte Brandes å uttale offentlig hva han mener, men at en universitetslærer ikke kan uttale de samme anskuelsene som Brandes har. ”En Korporation som Universitetet har ingen Forpligtelse til at stemme for Valget af en Kandidat, hvis Anskuelser er Flertallet av Medlemmerne i mod.”¹⁵⁶ Det var sannsynligvis også andre interessenter som opererte i kulissene. Biskop Martensen, kultusminister C.C Hall kan ha forhindret at Brandes’ innpass på universitetet.¹⁵⁷ Fritenkningen var ekstra farlig fra et kateter, fordi den kunne forlede de ubefestede til å tenke selv. Hvis saken vurderes vitenskapelig, skriver en anonym innsender til Jyllandsposten 10.3.1872, er ikke ansettelsen av Brandes noe problem. Men, så legger han til: ”Staten ved Besættelsen af en saadan Post har andre Hensyn at tage end de rent videnskabelige.”¹⁵⁸ Slik tenkte også Madvig, som uttrykte sin motvilje mot Brandes, ikke utifra saksinnholdet, men utifra Brandes’ holdning. ”Jeg skal forsvare den videnskabelige frihed og aldri gøre en positiv christelig erkendelse til betingelse for en ansættelse ved universitetet”, skrev han for eksempel i et brev. Men, det her var det et annet problem: ”Jeg skal ligesaa modsætte mig fræk og overfladisk Spot, bag hvilken jeg verken seer alvorlig Forskning eller dybere ethisk Følelse, uden hvilken al Æsthetik er tom leg.”¹⁵⁹ Bruddet med Carsten Hauchs estetikk var her soleklar. Han hadde ment at poesien skulle gjøre menneskene mer moralske, ved at den pekte mot ”noget Sædeligt” (Carsten Hauch).¹⁶⁰ Når Brandes mente at sedeligheten skulle settes under debatt, og uttalte sine meninger, høyt og tydelig, i et språk som ble oppfattet som frekt og freidig, fant den gamle skolens menn at han hadde gått for langt. Det som ble dosert fra kateteret var ikke lenger dannende, fordi det ikke på noe vis kunne sies å henlede studentene og tilhørerne til en forsoning med samfunnets sedelighetsnormer.

¹⁵⁶ Prip, ”G.Brandes og C.W Smith”, i *Politiken* 22.1.1903.

¹⁵⁷ Knudsen, *Frigørelsens vej*, 25.

¹⁵⁸ Anonymt innlegg i *Jyllandsposten* 10.3.1872.

¹⁵⁹ Sitert i Larsen, *Professoratet*, 73-74.

¹⁶⁰ Kristensen, *Digteren og samfundet*, bd. 1, 167, se også 139 og 159-160.

3.3 Rasmus Nielsen og striden om tro og viten

Vi må også ta et skritt tilbake, og se på noen av de filosofiske debattene på slutten av 1860-tallet, som en bakgrunn for hvorfor forholdet mellom fritenkningen og dannelsen ble problematisk på 1870-tallet.

De naturvitenskapelige utviklingene fra på midten av 1800-tallet utfordret de kristne forestillingene om skapelsen og arvesynden.¹⁶¹ Men utfordringen fra Darwins evolusjonslære kunne likevel møtes på flere måter. Et av de mest merkverdige løsningsforslagene på denne nye konflikten mellom kristendom og naturvitenskap, kom fra den danske filosofen Rasmus Nielsen. Hans ufullførte hovedverk *Grundidéernes Logik* – de to første bindene kom ut i 1864 og 1866 – tok til orde for at naturvitenskapen ikke motsa kristentroen, eller den religiøse åpenbaringen. I stedet gikk han inn for en forsoningslære, hvor han forsøkte å vise at tro og viten utgjorde to ”uensartede Principer”. Ved å gjøre troen og erkjennelsen usammenlignbare, eller ”incommensurable”, kunne de også opptre i en og samme bevissthet, helt uavhengig av hverandre. Hans kongstanke var at viten aldri kunne motsi troen. Dermed kunne vitenskapsmannen helt legitimt fortsette å være kristen.¹⁶² I en forstand var Nielsens filosofi et forsvar for ”den frie tanke”, men han begrunnet sitt forsvar ved å splitte både mennesket og verden i to: Mennesket som et villende og troende vesen på den ene siden, og mennesket som erkjennende og vitende på den andre. Han argumenterte for en absolutt dualisme, hvor troen på mirakler og erkjennelsen av naturlovene ikke motsatte hverandre, fordi de tilhørte to forskjellige, uensartede sfærer.¹⁶³ Han kunne da skrive: ”Det religiøse Begreb om Skabelse er ikke et Vidensbegreb, men et Troesbegreb. Darwinismen gjør ikke Religionen Afbræk, bevæger sig ikke paa Troens Enemærker(...)”¹⁶⁴

Det var ikke alle som kunne godta en slik inndeling, og i 1866 brøt det ut en større debatt på dansk jord, med utgangspunkt i Nielsens filosofiske forsoningsprosjekt, som har blitt kalt ”Striden om Tro og Viden”. Søren Kierkegaards trosbegrep – paradokset, troen på det absurde – som han utviklet i *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* fra 1846, var åpenbart en viktig

¹⁶¹ Rubow, *Georg Brandes' briller*, 263.

¹⁶² Fenger, *Georg Brandes' læreår*, 92-94.

¹⁶³ Carl Henrik Koch, *Den danske idealisme: 1800-1880*, bd.3 i *Den danske filosofis historie*, redigert av Carl Henrik Koch og Sten Ebbesen, (København: Gyldendal, 2004), 400-413.

¹⁶⁴ Rasmus Nielsen, ”Et synspunkt for Darwinismen”, i *For Idé og Virkelighed*, vol. (1873), 169.

referanse i debatten.¹⁶⁵ Kunne man på den ene side hevde troslivets paradoksale forhold til eksistensen, og på den andre godta den vitenskapelige erkjennelsens resultater som sanne?¹⁶⁶ Rasmus Nielsens mest profilerte kritiker var universitetets andre filosofiprofessor Hans Brøchner. Kort sagt, fremsatte han et monistisk syn på tilværelsen, mot Nielsens dualisme.¹⁶⁷ Brandes, som var Brøchners elev, tok også opp pennen i denne sammenhengen, og forfattet et lite skrift, hans debutskrift, som han ga ut i 1866, under tittelen *Dualismen i vor nyeste Filosofi*. Brandes' kritikk av Nielsen var uttalt fra et frienkersk ståsted.¹⁶⁸ Han hevdet at to absolutt uensartede prinsipper, hvis de nettopp var det de utga seg for å være (dvs. absolutte), ikke kunne opptre i en og samme bevissthet. Hvis de likevel kunne gjøre det, var de ikke absolutt uensartede, og dermed ville hele tankebygningen falle sammen. Feilen lå delvis i at Nielsen og hans tilhengere så gjerne ville at denne filosofien skulle være sann:

Hvilken lindring for den bispændte Sjæl giver nu ikke den nye Lære, der vel nødtvungen indrømmer Videnskaben dens Ret, men ligefuldt lader mig min Barnetro, ja om det saa skulde være min Ammestuelærdom i god Behold, som kort sagt hæver Principløsheden selv til Princip og skænker den Usikre netop hvad han attraar, at maatte blive hel i Halvheden, at maatte annde fuldt ud som et dobbelt Menneske.¹⁶⁹

Alle disse falske kompromissene, handlet bare om å forsøke å redde barnetroen med inn i en vitenskapelig tidsalder. Dualismen var egentlig et skuespill, som skjulte en egentlig enhetlig verden.¹⁷⁰ Også Henrik Ibsen fulgte denne debatten, og omtalte Nielsens filosofi foraktelig som "akkordfilosofi".¹⁷¹ Tro og vitensdebatten berørte noe helt fundamentalt ved personlighetsdannelsen. Rasmus Nielsen hadde beskrevet sin filosofiske oppgave som "at utvikle personligheden på en sådan måte, at det modsatt rettede og derfor uforenelige kan bestå side om side."¹⁷² Brandes på sin side, avviste Nielsens spaltning av mennesket i to som en løsning på personlighetens utvikling. I stedet måtte tilværelsen sees under ett, som en

¹⁶⁵ Steen Tullberg, *Søren Kierkegaard i Danmark. En receptions historie*, (København: C. A. Reitzel, 2006), 13.

¹⁶⁶ Tullberg, *Søren Kierkegaard i Danmark*, 15-16: Nielsen bruker ikke paradoksbegrepet, men snakker om troen som "et mysterium".

¹⁶⁷ Fenger, *Georg Brandes' læreår*, 134.

¹⁶⁸ Georg Brandes, "Dualismen i vor nyeste Filosofi", i *Samlede skrifter*, bd.13, 43-84, (København: Gyldendal, 1902), 43.

¹⁶⁹ Brandes, "Dualismen i vor nyeste Filosofi", 47. Det samme spørsmålet om myndighet er hovedtema i *Emigrantlitteraturen*: "Ville vi være hjulpne", spør han, "naar vi istedenfor alle hine ideer, der lugte Blod og Krudt, have faaet Ideer, der lugte af Ammestuen?"¹⁶⁹

¹⁷⁰ Brandes, "Dualismen", 60.

¹⁷¹ Henrik Ibsen, brev til Georg Brandes 26.6.1869. http://ibsen.uio.no/BREV_1844-1871/ht%7CB18690626GB.xhtml (lesedato 17.4.1872) Vi kan også høre både ett og to ekkoer fra Ibsens *Brand*, som kom ut i samme år, blant flere av Brandes' utsagn i pamfletten. "Vær ikke ét idag, igår, og noget andet om et år. Det, som du er, vær fuldt og helt, og ikke stykkevis og delt."

¹⁷² Sitert i Carl Henrik Koch, *Den danske idealisme*, 412.

enhet. Hans fritenkning ble ikke dermed irreligiøs, men endte i et panteistisk syn på verden. For Brandes var avvisningen av Nielsens dualisme en avvisning av en oppløsningsidé. Men den konsekvente avvisningen av dualismen hadde han fått innprentet av sin lærer Hans Brøchner. Brøchners religionsfilosofi hadde satt seg som mål å forsvare en enhetlig livsanskuelse, mot blant annet Nielsen og Kierkegaard. Han anså monismen som det eneste grunnlaget som kunne gi personligheten en harmonisk innstilling til verden. Dermed lå det også en slags dannelsesstanke i hans filosofi.¹⁷³

Nielsens filosofi fikk en kort stund stor innflytelse. Med sin merkelige blanding av begreptung terminologi og folkelig appell, gjorde han et mektig inntrykk litteraturkritikeren Clemens Petersen, men også nordmenn som Jonas Lie, Kristian Elster, Magdalene Thoresen og ikke minst Bjørnstjerne Bjørnson, som formidlet hans tanker til et norsk publikum i *Norsk Folkeblad*. Nielsens sterkeste støttespill var likevel Rudolf Schmidt, som var overbevist om at hans filosofi hadde løst de store livsproblemene. Nielsens filosofi representerte, i følge Schmidt, ”hele den særegne nordiske Gjennomklaring af Sindets Liv og Aandens Oprindelighed tillige ført hen til det Punkt, hvor den med Videnskabens Midler kan faae den europeiske Aandskultur at tale.” Den representerte et dannelsessyn, fordi den tilbød den enkelte strebende ånd en løsning på det som mange oppfattet som et pressende religiøst eller eksistensielt dilemma. Skulle man stole på sin kristne oppdragelse, troen, eller skulle man legge dette til side, og omfavne den moderne vitenskapens resultater? Hos Nielsen fikk de begge deler.

Bjørnson, Nielsen og Rudolf Schmidt ga en periode ut tidsskriftet *For Ide og Virkelighed* (1869-1873). De var alle i denne perioden påvirket av Grundtvig, som jeg straks skal si noe om. Schmidt skrev i 1872 en artikkel om ”Æsthetisk Dannelse”, hvor han kritiserte den københavnske estetismen - ”en spillende æsthetisk Leg henad Overfladen” - som altså manglet en moralsk side.¹⁷⁴ Han uttrykte her sin enighet med Brandes, i at man ingen andre steder fant ”et plattere Aandelig liv”, men siktet til det altoverskyggende ”Indtryks-Kræmmeri” som ikke tok en ”Alvorlig Karakterdannelse” alvorlig.¹⁷⁵ Schmidt var altså

¹⁷³ Rubow, *Georg Brandes' briller*, 271-275. Brøchners religionsfilosofi ble utgitt i bokform i 1873, men han hadde forelest om den i en årrekke.

¹⁷⁴ Schmidt, ”Om Æsthetisk Dannelse”, 264.

¹⁷⁵ Schmidt, ”Om Æsthetisk Dannelse”, 259. Søren Kierkegaard bruker det samme uttrykket i en journalopptegnelse fra 1850, hvor han skiller mellom kristen og human dannelse: ”Men dette Begreb Dannelse saadan udendvidere er yderst misligt, og maaskee endog Christendommen lige stik imod, naar det nemlig bliver

ambivalent ovenfor det bestående. Den sedelige orden måtte for enhver pris råde, det samme måtte den kristne tradisjonen. Men det var nødvendig med en dannelsesreform. Han hadde lenge kunne regne med støtte fra Clemens Petersen, som mente litteraturen skulle være ”staalsatt med det Ethiske.”¹⁷⁶ Også Bjørnson var opptatt av samme sak. De yngre disiplene går altså inn for å gjøre noe med dannelsens verden, utifra Nielsens filosofi. De hadde derfor litt andre motiver for å kritisere Brandes enn Ploug. Her var problemet, ikke at fritenkningen var noe som stod i ledtog med sosialisme og venstrebevegelse, men at Brandes representerte en intelligensens hovmod ovenfor folket.

3.4 Innvendinger mot den elitistiske dannelsen

3.4.1 Viggo Hørup

En annen viktig skikkelse var venstremannen Viggo Hørup, som angrep dannelsen flere ganger på 1870- og 80-tallet i en rekke velartikulerte artikler. Hans politiske program kan uttrykkes med hans egne ord, fra et av hans politiske tilbakeblikk, hvor han henvendte seg til bondesønnen, landsbygutten: ”lad ham erobre dannelsens midler uden at blive erobret deraf(…).” Hørups sosiale kritikk av det rådende dannelsessystemet var nådeløs. Han visste hva slags arroganse som også lå i de dannede krester, og skrev om de dannedes ”altfortærende Evne” til å få utenforstående til å forsvinne.¹⁷⁷ Allerede i 1872 sirkulerte det i Hørups kretser, som også delvis var Brandes’ miljø, planer om å opprette ”et intelligentere Venstreparti”, som en av kretsens medlemmer, forfatteren Sophus Schandorph skrev.¹⁷⁸ Andre medlemmer i kretsen var Kristian Arentzen, Carl Michelsen og utgiveren av *Nyt dansk maanedsskrift*, Vilhelm Møller. Schandorph og Michelsen skrev en del i provinsavisen *Lolland Falsters stiftstidende*, som faktisk hadde en del innflytelse i København på starten av 1870-tallet, og var mer velvillig stemt ovenfor Brandes enn bypressen. Flere ganger tok de ham i forsvar, mot Ploug og *Fædrelandet*.

Nydelse, Forfinelse, blot human Dannelse. Skulde det Christelige være Dannelse saa maatte det da blive Charakter-Dannelse, eller Dannelse til at være Charakter.” Søren Kierkegaard, *Journalen NB*: 21:143, <http://sks.dk/NB21/txt.xml> (lesedato 6.5.2012) Hos Kierkegaard var det ikke snakk om noen forsoning, verken mellom tro og viten eller kristendom og dannelse.

¹⁷⁶ Sitert i Paul Rubow, *Dansk litterær kritikk i det 19. Aarhundrede frem til 1870*, (København: Gyldendal, 1921), 234.

¹⁷⁷ Hørup, ”De nationalliberale og dannelsen”, 159.

¹⁷⁸ Karsten Thorborg, ”Viggo Hørup. En av det moderne gennembruds mænd”, i *Historisk tidsskrift*, bd.14, vol.2, (1981-1982): 123-176, 149.

Hørups syn på Brandes forandret seg gradvis fra forakt for hans akademiske og fornemme tone i gjennombruddsåret til et senere politisk samarbeid. *Politiken* var et fellesprosjekt drevet frem av Hørup og brødrene Brandes. Men i 1872 var Hørup mer en kierkegaardsk eksistenstenker, og likte ikke at Brandes sto på barikadene for en moderne vitenskapelighet. Kierkegaard hadde delt menneskene inn i de enfoldige, de vise enfoldige og ”docenterne”, og Brandes ble av Hørup på dette tidspunktet forstått som en typisk representant for den siste kategorien.¹⁷⁹ Der Brandes hadde lansert fritenkerbegrepet som en hedersbetegnelse han gjerne brukte offentlig, var Hørup mer nøysom. Han så på betegnelsen som en unødvendig provokasjon. Hans kristendom ble svakere etter hvert, og han kunne nok regnes som ateist, men han snakket ikke så høyt om det. Han argumenterte for eksempel, mot Brandes, for bevaringen av statskirken, eller ”den dvaske lænkehund”, som han også kalte den. Statskirken, skrev han i en artikkel på 1890-tallet, var ”det bedste værn for os fritænkere mod enhver overdreven og udskejende religiøs ophidselse.”¹⁸⁰ Brandes på sin side var fast bestemt på å heve Voltaires slagord *Écrasez l'infâme!*

Ut i fra en mer pragmatisk holdning var likevel Hørup en av de fremste kritikerne av den rådende dannelseskulturen. Men han argumenterte mot den utenifra, først ut i fra et Kierkegaardsk grunnlag, deretter ut i fra et venstreliberalt ståsted. I motsetning til Hørup, forsøkte Brandes å reformere dannelsen innenifra. Hans sak var ikke så mye demokratiet eller parlamentarismen, som opprettelsen av en ny og bedre dannelseskultur hvor den frie tanke kunne få spillerom. For Hørup gjaldt det likevel å etablere en intelligens på venstres side av politikken. Slik kunne man få et håndfast bevis mot de nasjonalliberale, som mente alle de dannede og intellektuelle var på deres side.¹⁸¹

3.4.2 Søren Kierkegaards kritikk av dannelseskristendommen

Den store Kierkegaardboken som Brandes’ skrev i 1877 kan betegnes som et tilsvarende, riktignok ikke til Hørup, men til hele den Kierkegaardske retningen. Brandes’ bok om Kierkegaard var skrevet for å hemme hans innflytelse i hjemlandet, ved å skildre ham som en skarp tenker, som hadde tatt protestantismen ut i sin ytterste konsekvens. Et hovedpoeng for Brandes var å sannsynliggjøre en vending mot fritenkning og moderne vitenskap, som en konsekvens av

¹⁷⁹ Thorborg, ”Viggo Hørup. En av det moderne gennembruds mænd”, 162.

¹⁸⁰ Sitert i Ebbe Kløvedal Reich, ”Brandes og Hørup”, i *Den kulturradikale udfordring. Kulturradikalismen gennem 130 år*, 32-54, redigert av Tøger Seidenfaden et al., (København: Tiderne skifter, 2005), 48.

¹⁸¹ Friisberg, ”Viggo Hørup og nasjonalismen”, 24-25.

Kierkegaards utvikling, og den kompromissløse tenkningen som kom til uttrykk i kirkekampen i hans siste leveår. Kirkekampen forårsaket at ”autoritetens trofaste Ridder forvandlede til dens Banemand.”¹⁸² Etter Kierkegaard, stod dansk åndsliv ovenfor et valg: enten ”springet ned i Katolismens sorte Afgrund eller hen paa den Pynt, hvorfra Friheden vinker.”¹⁸³ Bevegelsen fra autoritetstro til frihet, som var det store overordnede narrative i *Hovedstrømninger*, gjenfinnes også i Kierkegaardboken. Kanskje var Rubows tese om at Kierkegaard dukker opp i *Hovedstrømninger*, ikke så gal. Men man kan like gjerne se det omvendt: *Hovedstrømningers* store fortelling om frihet brukes for å fortolke Kierkegaard senere.

Når Brandes skrev en bok om Kierkegaard, var det for å hemme hans innflytelse. Den var med andre ord betydelig på 1870-tallet. I forbindelse med dannelsen, lå det likevel også hos Kierkegaard en kritikk, særlig av dannelseskristendommen i hans samtid, som også hadde relevans senere. En kristendom uten forferdelse var ingen kristendom, bare borgerdyder, mente Kierkegaard. I *Efterskriften* heter det: ”jo mere Dannelse og Viden – jo vanskeligere at blive en Christen.”¹⁸⁴ Tidlig i Kierkegaards forfatterskap, som i *Enten-eller* fra 1843, hadde ikke dannelsen blitt omtalt slik, men fra og med den negative anmeldelsen boken fikk av gullalderens dannelsesnestor Johan Ludvig Heiberg, fant det sted en forskyvning i Kierkegaards bruk av begrepet, og det stilles fra da av i stadig dårligere lys.¹⁸⁵ Han benyttet det, særlig i den siste fasen av forfatterskapet, i større og større grad som om det var synonymt med spissborgelig snobbisme. De gammeltestamentlige skikkelsene i mange av hans følgende bøker – Abraham, Job - var utarbeidet på en slik måte, at deres religiøsitet måtte fremstå i en klar motsetning til den borgelige religionsforståelsen.¹⁸⁶ Foreningen av kristendom og dannelse ble dermed umulig, fordi kristendommen slik Kierkegaard forstod den, per definisjon ikke kunne være borgelig og stueren. Som han skrev: ”enhver sann kristen er en martyr.”¹⁸⁷ Enheten av dannelse og kristendom, som hadde vært så viktig for de nasjonalliberale, kunne også oppløses fra en mer utpreget kristen tenker som Kierkegaard. Brandes’ frigjøringsprosjekt ble riktignok formulert og begrunnet utifra et helt annet

¹⁸² Georg Brandes, *Søren Kierkegaard*, 254.

¹⁸³ Georg Brandes, *Søren Kierkegaard*, 271.

¹⁸⁴ Søren Kierkegaard, *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift*, SKS 7:349, <http://sks.dk/AE/txt.xml> (lesedato: 6.5.2012)

¹⁸⁵ Joakim Garff, *SAK. Søren Aabye Kierkegaard*, (Oslo: Press forlag, 2005), 367-369.

¹⁸⁶ Joakim Garff, ”Dannelse, identitetsdannelse og dannelseskritikk”, i *At komme til sig selv. 15 portrætter af danske dannelsesstærkere*, redigert av Joakim Garff, 106-138, (København: Gads forlag, 2008), 122.

¹⁸⁷ Sitert i Garff, *SAK*, 621-622.

standpunkt, men vi kan merke oss at han på samme måte som Kierkegaard gjør religionen til en sak for personligheten, ikke samfunnet.

3.4.3 Grundtvig, dannelselse og folkeopplysning

I kirkekampen 1854-55 gikk Kierkegaard til angrep på den offisielle kristendom. Kritikken var adressert til prestene, og men han skrev i tidsskriftet *Øieblikket*, som han ga ut for egen regning, at han talte for den menige manns sak.¹⁸⁸ Hans religiøse kritikk dannelsen var også farget av et vist folkelig element. Men av den elitistiske dannelsens kritikere i Danmark på 1800-tallet må likevel Nikolaj Frederik Severin Grundtvig (1783-1872) stilles i første rekke. Hans omtale av latinskolen som ”den sorte skole” varte ved helt frem til hans siste offentlige tale, som faktisk ble holdt 2.november 1871, det vil faktisk si dagen før Brandes’ innledningsforelesning.¹⁸⁹ Uttrykket ”den sorte skole” skulle ramme lærdomskulturen som, han mente var grunnleggende fremmed for de nordiske folkene, særlig det han kalte ”det latinske uvæsen” og ”Roms uaand”.¹⁹⁰ De romanske språkene, som jo stammer fra romerne, var for Grundtvig grunnleggende barbariske. Romerriket var et foretak ledet av en røverbande, et ”kunstfolk”, som la under seg ”naturfolk” som grekere og germanere. Romernes overherredømme fikk kulturelle følger for det senere Europa i form av pavedømme, skolastikk, ”bogslugeri”, som kun ga lærdom, men ingen ”duelighed for Livet”. Men også skriften som sådan skulle rammes av uttrykket ”den sorte skole”, der han hentydet til skriftkulturen. Det gjaldt å spytte det sorte blekket ut av munnen, og heller la skriften få stå i et besjelende forhold til ånden, talespråket og det praktiske liv.¹⁹¹ Livet måtte ikke brukes til å lese bøker, men bøkene skulle man lese for livets skyld, skrev han i den programmatisk innledningen til *Nordens mytologi* fra 1832, og la til: ”Ordet har hjemme i Munden og ikke i Pennen.”¹⁹² Det gjaldt å kaste av seg det romanske og ”nyfrankiske barbari” – dekadensen, den overdrevne skriftligheten – og sette en ”nydansk Udvikling” i stedet.

Grundtvigfolket var en fremadstormende kulturmakt på 1860-tallet. Mellom 1864 og 1872 ble det opprettet nesten 50 grundtvigske folkehøyskoler i Danmark.¹⁹³ Her hadde det nasjonalliberale dannelsessystem faktisk sin største konkurrent på starten av 1870-tallet. At

¹⁸⁸ Garff, *SAK*, 753.

¹⁸⁹ Korsgaard, *Kampen om folket*, 345.

¹⁹⁰ N.F.S Grundtvig, *Nordens mytologi*, 40-45.

¹⁹¹ N.F.S Grundtvig, *Nordens mytologi*, 35-39.

¹⁹² N.F.S Grundtvig, *Nordens mytologi*, 57.

¹⁹³ Korsgaard, *Kampen om Folket*, 376.

det madvigske enhetlige utdanningssystemet måtte vike i 1871 var delvis godkjent av Madvig selv, da han så på grundtvigianernes krav om en egen oldnordisk linje på gymnaset som et verre onde enn å splitte skolen opp i en naturvitenskaplig og en historisk-filosofisk linje. De tre kulturer var verre enn de to. Men grundtvigianerne fikk likevel implementert sine fanesaker i egne institusjoner, som en alternativ kultur, selv om også de ikke kunne unnslippe ”den sorte skolens” – det vil si gymnasene og universitetets dominerende stilling, som var veien til embedene og til statens styre og stell. Maktens posisjoner ble besatt av elever av det madvigske system, ikke det grundtvigske.

Men ovenfor det politiske feltet var grundtvigianerne en splittet leir. En del allierte seg med venstrebevegelsen rundt 1870, mens en annen så selve den politiske kampen som et ukristelig foretak.¹⁹⁴ Men den politiske alliansen la press på den grundtvigske tanken om kombinasjonen av det menneskelige og det kristelige. Kunne den politiske kampen for folkestyre samtidig fremme den kristne sak? Eller skulle man la politikken ligge og følge den smale sti? Vennemøtet etter Grundtvigs død i september 1872 utløste noen av spenningene, men i prinsippet besto konflikten gjennom 1870- og 1880-tallet. Grundtvigianerpresten Otto Møller skrev en rekke kritikker mot det han kalte ”politisk Syge”, en ”Farsot” han sporet tilbake til den franske revolusjon, men som først nå hadde begynt å smitte over på danskene.¹⁹⁵ På samme måte som hos Brandes, var sjelstilstanden beskrevet som en sykdom, men selvsagt med et helt annet siktemål.

Grundtvig selv hadde hatt stor reformiver hva gjaldt det kulturpolitiske. Blant annet var en av hans fremste drømmer å opprette et fellesnordisk universitet i Gøteborg, hvor alle nordens fremste vitenskapsmenn kunne samles på ett sted. Bare slik kunne skandinaver konkurrere med det store utland. Ellers skulle resten av landenes læresteder være høyskoler, som rettet seg mer mot det praktiske liv. Modellen hentet han fra England, hvor Oxford og Cambridge raget over de andre lærestedene.¹⁹⁶ På universitetet skulle de kristne få se ”ikke Fritænkeriets, men Fritænkningens Udbytte” i full vigør, og dermed kunne sammenligne dens frukter med den kristne åpenbarings.¹⁹⁷ Hva skillet mellom fritenkeri og fritenkning skulle bestå i, er ikke lett å få klarhet i, men det er tydelig at han forsøker seg på en distinksjon. Muligens er

¹⁹⁴ Stangerup, *Kulturkampen*, bd.1, 35.

¹⁹⁵ Stangerup, *Kulturkampen*, bd.1, 47-48.

¹⁹⁶ Kaj Thaning, *Grundtvig*, (Oslo: Gyldendal, 1983), 78-82.

¹⁹⁷ Sitert i Thaning, *Grundtvig*, 82.

det den latinske, sorte skole, han sikter til, når han skiller fritenkeriet ut, men det kan også være en allmenn betegnelse på ateisme eller materialisme. I alle fall er det i Grundtvigs skrifter, en klar vilje til å reformere dannelsen i folkelig retning, det vil si, å gjøre dens ressurser tilgjengelig for folket.¹⁹⁸ Han var en stor folkeopplyser, og han ønsket med det meste av sitt virke, og mange av sine skrifter, å blåse ”Liv” og ”Aand” i folket.¹⁹⁹ Folkeopplysning var nødvendig for demokratisk deltakelse. Bønder, håndverkere, måtte kunne sette seg inn i mer avanserte saker, måtte ha kunnskaper og ferdigheter for å kunne delta i den nye samfunnsformen. Folkeskolen ble opprettet i 1814, og Grundtvigs tanke var at høyskolen skulle kunne fylle rommet mellom universitet og folkeskole. En annen kongstanke han hadde var opprettelsen av en nasjonal høyskole i Sorø, en skole som i sin tid Ludvig Holberg hadde donert penger til, og således gjort til en symbolsk ladet institusjon. Kong Christian VIII var begeistret for ideen, men døde i utide, og etter 1848, var det den før omtalte Madvig som satte en stopper for prosjektet, som han mente var alt for snevert rettet mot det nasjonale og det nordiske.²⁰⁰

3.4.4 Bjørnsons kamp mot intelligensen

På den andre siden stod Bjørnstjerne Bjørnson, som tok til orde for at politikk og kristendom forutsatte hverandre. Et fritt kristenliv måtte bygge på en demokratisk basis: ”Kristen-Livet blomstrer ene i et sterkt Folke-Liv”, skriver han i artikkelen ”Nogle ord til Ungdommen”, som stod på trykk i tidsskriftet *For Ide og Virkelighed* i mars 1872, som er Bjørnsons frontalangrep på Carl Ploug og det han kalte ”kjøbenhavneriet”, det vil si hele den nasjonalliberale kulturen, som vi har sett, sterkt motsatt seg de demokratiske og folkelige bevegelsene i tiden.²⁰¹ Året 1871-72 har blitt kalt ”Bjørnsons grundtvigianske år”.²⁰² Han hadde lenge hatt kontakt med grundtvigianske miljøer, men det toppet seg i året før den såkalte signalfeiden (høsten 1872), hvor hans tale om dansk forsoning med Tyskland forarget de fleste av hans danske venner.

¹⁹⁸ Ove Korsgaard, ”Folket som dannelseskategori. N. F. S Grundtvig”, i *At komme til sig selv. 15 portrætter af danske dannelsesstærkere*, 139-158, redigert av Joakim Garff, København: Gads forlag, 2008.

¹⁹⁹ Thaning, *Grundtvig*, 61.

²⁰⁰ Thaning, *Grundtvig*, 63.

²⁰¹ Bjørnstjerne Bjørnson, ”Nogle ord til Ungdommen”, i *For Ide og Virkelighed*, marshefte (1872): 217-243, 230.

²⁰² Per Amdam, *Bjørnstjerne Bjørnson og kristendommen 1832-1875: Selverkjennelse, selvhevdelse*, (Oslo: Universitetsforlaget, 1969), 242.

Likevel, våren 1872 leser han både Grundtvigs *Nordens mytologi* og Brandes' *Emigrantlitteraturen*. Som offentlig person deltok han nesten like mye i danske aviser og tidsskrifters spalter, som i norske. Karakteristisk for Bjørnson var hans "samarbeidsprinsipp", som gikk ut på at man i åndslivet, tross all uenighet, måtte klare å leve og diskutere sammen. Kristenfolket hadde ingen rett til å utstøte naturalister og ateister fra samfunnslivet. Hans samarbeidsprinsipp er virksomt i det at han fortsatte å utgi tidsskriftet *For Ide og Virkelighed* sammen med Rasmus Nielsen helt frem til 1873, selv om han allerede i 1871 beveget seg bort fra hans forsoningslære, som han nå fant alt for "estetisk"; Nielsen ønsket å forsone tro og viten gjennom "leg" og "gruelig klarhed", som ikke lenger kunne ha fremtiden for seg.²⁰³ I det hele tatt å komme utover den "æsthetiske schönthuerei" er refrenget i flere Bjørnsonuttalelser i 1872, og innse hva den hellige kristne plikt i virkeligheten er: "i Samfundet at arbejde for *virkelig* Lighed, *virkelig* Frihed, *virkelig* Oplysning, og derfor til en vis Grad blive Politikere, d.v.s tage sig af Dagens Spørgsmål i Samfund og Stat, *baade Mand og Kvinde*."²⁰⁴ I en periode var altså Bjørnson den ledende talsmannen for den grundtvigianske venstrefløyen, men det tok slutt etter signalfeiden.

De nasjonalliberale, som hadde skattet Bjørnson som den store dikteren på slutten av 1860-tallet, forsøkte å dempe det nye politiske elementet hos ham. Han måtte jo mye heller konsentrere seg om diktningen! I den anledning hadde Carl Ploug kommet i skade for å kalle ham en "politisk Don Juan", og at han som politiker var en "karnevalsfigur."²⁰⁵ Bjørnson svarer med å angripe Ploug for å stå for en prinsippløs skandinavisme, og for å ha tatt parti med "intelligentsen" mot folket, parti med storbyen mot landsbygda. Det elitære hos de nasjonalliberales intelligensdyrkelse og embetsmannspaternalisme blir det mest uspiselige for Bjørnson. "Det Folkelige som Innhold og det Demokratiske som Form skal nu utrydde den gamle Dannelse", heter det i Stangerups beskrivelse av Bjørnsons kulturpolitiske prosjekt.²⁰⁶ Forbindelsene mellom "de to, tre Tusinde Mennesker, der have spist af Oplysningens Pandekage" og Folket, måtte forandres.²⁰⁷ Derfor måtte statskirken avskaffes, skolesystemet reformeres, eksamen artium avskaffes, og sist men ikke minst måtte "intelligentsen" slutte å si

²⁰³ Amdam, *Bjørnson og kristendommen*, 242.

²⁰⁴ Bjørnson, "Nogle Ord til Ungdommen", 230.

²⁰⁵ Hanne Engberg, *En frigørelseshistorie. Margrethe Vullum: 1846-1918*, (København: Gyldendal, 1994), 66.

²⁰⁶ Stangerup, *Kulturkampen*, bd.1, 38.

²⁰⁷ Bjørnson, "Nogle Ord til Ungdommen", 242.

til bøndene: ”kom nu pænt, Du Vennen min, ind i sidste Lektie af min Latinskole, saa bliver du Menneske, men ikke før.”²⁰⁸

Bjørnson har lest *Emigrantlitteraturen*, ialle fall innledningsforelesningen, fordi han henviser til Brandes’ poenger i den anti-plougske artikkelen i mars 1872. Men Brandes opptrer samtidig bare som en annen representant for ”Intelligensen”, på samme måte som de nasjonalliberale:

Naar ”Intelligensen” endnu i vore Dage harmer sig over, at hine franske Opløsningsideer ikke har afsat tilsvarende revolutionære Dønninger hos os selv, men kun styrket vort Tros-Liv, nuvel, saa har den givet yderligere Bevis paa, hvor sammenhengsløst den lever midt i vore Folk. (...) Men der er dog et andet ”Liv” til end Ophidselsens og Revolutionens, ligesom der er en anden Literatur til end den, som tager sig af Revolutions-Tankerne i et fremmed Folk. ”Intelligensen” forlanger en Literatur, som kildrer en af Bog-Slug forvænt Gane, og som med store Optøjer skræmmer den lidt, eller giver ”en ny Tanke” til Samtalen efter Middags-Selskaberne, - Og dette kalder den, at give Literaturen ”Forhold til Virkeligheden”²⁰⁹

Bjørnson setter riktignok fingeren på et likhetstrekk hos Brandes og de nasjonalliberale: Deres masseforakt. Begge partene har glemt folket og dets ”stille Vækst”, som jo må være det sentrale i enhver sann utvikling. Brandes’ avant-gardisme og de nasjonalliberales paternalisme, er to elitære syn på dannelsen, som begge oppfatter folket som en håpløs masse, en pøbelaktig mengde. Brandes’ syn kunne han finne formulert i en passasje som denne:

Da en Part af Menneskeheden maa betragtes som vilde Dyr, en anden Part som sande Aber og den aldeles overveiende Majoritet som Døsmere og Ignoranter, er det let at see, i hvad Forhold til Sandheden den offentlige Moral og den offentlige Mening i Almindelighed vil staae.²¹⁰

Hos Rasmus Nielsen hadde derimot Bjørnson lært å skille mellom ”Folket” og ”Mængden”. Mengden kan godt ville f.eks innføre bigami i staten, men det innlysende ufornuftige med et slikt ønske, skriver Nielsen, er nok til å skjønne at det her bare stilles et flertall bak kravet, uten ”Aand”. Mengden var ignorantene. Men folkets frihet kunne sikres gjennom at folkeopplysning tilførte folket den ånd de hungret etter, og når så folkets virkelighet fyltes av folkets idé, kunne den sanne friheten tre frem: ”thi Folket som Folk kan kun ville det Fornuftige, det med Livets Grundfordringer Stemmende, det for hele Samfundet Gavnlig.”²¹¹ Også folket som politisk kategori forstås i idealistisk lys, som en idé, ikke som det konkrete folket selv. Likevel skal litteraturen stå i sammenheng med folket. Om det er folket som idé

²⁰⁸ Stangerup, *Kulturkampen*, bd.1, 44.

²⁰⁹ Bjørnson, ”Nogle Ord til Ungdommen”, 240-241.

²¹⁰ *EL*, 138.

²¹¹ Rasmus Nielsen, ”Ide og Virkelighed”, i *For Idé og Virkelighed*, nr 1 (1869): 1-40, 36-40.

eller virkelighet det siktes til, er ikke lett å vite. Hovedpoenget for Bjørnson er i alle fall at dannelsen, litteratur, lærdom må ta form i fellesskap med folket, ikke utenfor, eller ”over”. Dermed ble nasjonalliberalernes elitisme og Brandes’ elitisme like ille.

3.4.5 Carl Rosenbergs kamp mot den ”hjertelivets udhulende dannelse”

Carl Rosenberg var grundtvigianer, og aktiv skribent i *Fædrelandet* og avisen han redigerte egenhendig frem til høsten 1872 – *Hejmdal*. Rosenberg var jurist, estetiker og litteraturhistoriker, og hadde altså noe av den samme faglige bakgrunnen som Brandes. Om de ikke hadde hatt så forskjellig livssyn, tyder mye på at ville sett på hverandre som konkurrenter uansett.²¹² Rosenbergs mente at en sann litteratur skulle *dømme* usadelighet, umoral og irreligiøsitet, ikke problematisere og skildre den fritt.²¹³ Han har blitt kalt ”Æktemandsæstetiker”, på grunn av sitt sedelige engasjement på litteraturens område. Brandes, som ikke tok det så nøye med å hylle ekteskapets hellighet, ble derfor noe motbydelig for ham.²¹⁴ I debatten omkring *Emigrantlitteraturen* fremstod han også som den temperamentsfulle kritiker. Dessuten var han tidlig ute. Allerede høsten 1871 skrev han noen heftige anmeldelser av en nyoversatt roman av Prosper Mérimée, som Brandes hadde skrevet forord til. Rosenberg betegner her Brandes og hans likesinnedes bestrebelser som

en udenlandsfra indført, opblæst, Hjertelivets udhulende Dannelse, som modtages med Glæde af Letfærdigheden og Nydelseslysten hos det løse Slæng, der altid svømmer ovenpaa i en stor Stads mudrede Kanaler.²¹⁵

Han ser altså Brandes’ forord som representant for en dannelsesform. Problemet er at den er utenlandsk og usadelig. Da den radikale filologen Carl Michelsen forsvarte oversettelsen av Mérimées bok i *Folkets avis* 26.11, angrep han Rosenbergs bornerte litterære dommer nettopp ved å påpeke hans mangel på ”Aandsfrihed og fornøden Dannelse”. Rosenbergs hjertelige dannelse var ikke annet enn sensur og ”kineseri”, et forsøk på å avskjære dansk litteratur fra resten av Europa.²¹⁶ Vi kan si at Rosenberg tok utfordringen fra Brandes på alvor. Han viet hele fem lange forsideartikler i *Hejmdal* i mars 1872, på en motargumentasjon mot *Emigrantlitteraturen* og den frie tanke. I dannelsesspørsmålet, stilte han seg i disse artiklene, som Bjørnson og andre grundtvigianere, på folkelighetens grunn. Han var ikke begeistret for

²¹² Henning Fenger, *Den unge Georg Brandes*, (København: Gyldendal, 1957), 89.

²¹³ Carl Rosenberg, ”Fra Bartolomæusnattens Tid”, i *Hejmdal* 2.12.1871.

²¹⁴ Fenger, *Den unge Georg Brandes*, 71.

²¹⁵ Carl Rosenberg, ”Fra Bartolomæusnattens Tid”, i *Hejmdal* 2.12.1871.

²¹⁶ Carl Michelsen, ”Fra Bartolomæusnattens Tid”, i *Hejmdal* 26.11.1871

Brandes' ensidige henvendelse til de dannede kretser. De oppbyggelige tanker kan man finne i folket selv, skriver han, ikke i de lærde miljøer. Å innsnevre seg slik er å se bort fra en av tidens viktigste oppgaver: folkeopplysning.²¹⁷ Derfor mener han Brandes' tanker må betegnes som det danske folkets verste "aandelige Fiender".²¹⁸ Dessuten hadde han "forgapet seg i det Fremmede."²¹⁹ Det rider en tanke igjennom hans utfall, og det er at de nye ideer er en fristelse som har sitt opphav i Frankrike, og som er i ferd med å infiltrere Danmark. Han forbinder alt fransk med materialisme, nytelsessyke og revolusjon og beskriver det som en "Sjælesmitte".²²⁰ Skepsisen mot fransk kultur kan vi finne hos nesten alle grundtvigianerne som uttalte seg i aviser og tidsskrifter på starten av 1870-tallet. Rosenberg er her bare den mest insisterende.

3.5 Konklusjon

Brandes' syn på dannelse og fritenkning på starten av 1870-tallet må forstås i lys av det rådende stridsfeltet rundt begrepet. Da er både de nasjonalliberales ideal om en enhetskultur med en solid elite på toppen og den grundtvigianske og folkelige visjonen av en nasjonal kultur som fundament for dannelsen. Brandes' dannelseskritikk har en helt annen form enn den siste gruppens, og som jeg skal vise i neste kapittel, gir det mer mening å si at Brandes overskrider de nasjonalliberales dannelseselitisme, enn at han bryter med den. Han danner så å si en tredje front på et felt hvor det allerede eksisterte en konflikt. I debatten omkring *Emigrantlitteraturen*, viser dette seg til fulle, hvor hele feltet så å si danner en forenet front mot Brandes' prosjekt. De nasjonalliberale, D. G. Monrad, Carl Ploug så vel som grundtvigianere som Rosenberg og Bjørnson, gikk hardt ut mot Brandes og den frie tanke i 1872. Det samme kan vi se i Smiths rapport til Madvig. Feltet var forenet i en felles bekymring for den frie tankes virkning på nasjonen, samfunnslivet, dannelsen, sedeligheten og religionen.

²¹⁷ Carl Rosenberg, "Den frie Tanke og det danske Aandsliv i det 19de Hundredeaar II", i *Hejmdal* 12.3.1872.

²¹⁸ Carl Rosenberg, "Den frie Tanke og det danske Aandsliv i det 19de Hundredeaar V", i *Hejmdal* 15.3.1872.

²¹⁹ Carl Rosenberg, "Den frie Tanke og det danske Aandsliv i det 19de Hundredeaar II", i *Hejmdal* 12.3.1872.

²²⁰ For eksempel, Carl Rosenberg, "Den frie Tanke og det danske Aandsliv i det 19de Hundredeaar IV", i *Hejmdal* 14.3.1872.

4. Brandes' dannelsesrefleksjoner

I *Emigrantlitteraturen* snakket Brandes om problematikken rundt det å "(...) danne den Art Evner og den Art Charakterer, paa hvilke i et Samfund Fremskridtet beroer".²²¹ Han satte i innledningsforelesningen opp to krav til forbedring. For det første måtte den frie tanke gjøres legitim. Uten intellektuell autonomi, kunne man ikke regne med å komme noen vei. Han var overbevist om at intelligensen spilte en helt sentral rolle i samfunnsutviklingen og historiens gang. Hans bekymring for talentenes og evnenes vilkår kunne også gå for å være god elitisme, i stil med de nasjonalliberales kulturforståelse. Hans uttalelser om almuens dosmere og ignoranter hang ikke langt etter skjellsordslyrikken til Bille, Ploug eller Lehmann. Den elitistiske holdningen ble han egentlig aldri helt kvitt.²²² På den annen side var Brandes' syn på nasjonen av en helt annen karakter, og her er vi fremme ved det andre kravet. Han hadde ikke sansen for å dyrke frem det nasjonalt særegne i kulturell isolasjon. Snarere mente han at fremskrittet var avhengig av kontakt med omverdenen, særlig Europa, fordi det var her de intellektuelle erobringene foregikk. Det betydde ikke at han var negativt innstilt til det nasjonale, men at han ikke så på forholdet mellom tilegnelsen av nasjonal og fremmed kultur som et nullsumspill hvor det ene utelukket det andre. Man trengte ikke å velge, tvert om beriket de forskjellige perspektivene hverandre. Dermed ble hans horisont videre enn det som allerede lå nedfelt i de forskjellige visjonene av en nasjonal enhetskultur. *Hovedstrømningers* kulturdynamikk brøt med det organiske og enhetlige kultursynet hos de nasjonale grupperingene som dominerte det intellektuelle miljøet i København på starten av 1870-årene. Jeg skal i dette kapittelet ta for meg hvordan Brandes på starten av 1870-tallet setter opp en tankefigur for intellektuell utvikling, som på mange måter kan sees på som et alternativt dannelsesprogram i forhold til det rådende dannelsesparadigmet.

4.1 Om dannelsens dialektikk

Dannelse kan henvise til forskjellige ting på forskjellige nivåer. På et kollektivt nivå kan dannelse analyseres i form av maktmekanismer, institusjonalisering av visse former for kulturell kapital, som dermed fungerer som inkluderings- eller ekskluderingsprinsipp innenfor

²²¹ EL, 16.

²²² Dahl, "Dannelsen og de kritisk intellektuelle", 180.

intellektuelle miljøer. Mange av de utsagnene om dannelsens vesen som fremtrer i det materiale jeg har undersøkt, har et sterkt revir-preg. Dannelse var oftere noe andre manglet, og en selv hadde, enn noe man innrømmet seg selv å mangle. Carl Ploug kritiserer Brandes, på vegne av ”oss – de dannede”. Men det samme gjør også Brandes til en viss grad, når han på vegne av ”vi – de ledende intelligente i Europa”, rakker ned på den nasjonalliberale pressen i København. Begrepet ble brukt for å markere forskjeller innenfor det intellektuelle feltet, i en kamp om legitimitet og anerkjennelse. I Meir Goldschmidts *Breve fra Choleratiden* (1865) heter det med brevskriveren Ernst Rosens ord: ”Dette er den store Bebreidelse, der altid ligger mig paa Tungen: den store Mangel paa Dannelse blandt de saakaldt Dannede.”²²³ Som jeg viste i forrige kapittel, var en slik nedlatende holdning, ikke bare til de dannede, men også de som ble regnet for å være dannede, ikke uvanlig å finne på dannelsesfeltet. Som vi skal se, var Brandes intet unntak.²²⁴

I tillegg var dannelsen en sak for individet. Her er det et viktig poeng at Brandes også delte en stor del av dannelsesdiskursens vokabular, særlig der det var snakk om ”personlighetens dannelse”. Det hadde bakgrunn i tysk filosofi fra starten av århundret, særlig var den hegelianske dialektikken viktig. Brandes hadde studert filosofi, og var godt kjent med hegelianismens filosofer, også mesteren selv. Både hans glorifisering av den arbeidende ånd og hans positive syn på fremmed kulturpåvirkning bærer tydelig merke av en dialektisk vurdering av den enkeltes dannelsesprosess.²²⁵ For Hegel betydde dannelse at subjektet arbeidet seg gjennom et fremmed materiale. Dannelsens tema var subjektets utvikling i møte med verden, hvor det hevet seg fra det partikulære til det allmenne.²²⁶ På den måten kombinertes to aspekter ved personlighetsdannelsen: selv-realisering og sosialisering.²²⁷ Dannelsesprosessen kom da uvegerlig til å bygge på et møte med noe som opprinnelig var fremmed for subjektet. I møte med det fremmede, skjedde det en opphevelse av subjektets

²²³ Meir Goldschmidt, ”Breve fra Choleratiden”, i *Noveller og andre fortællinger*, utgitt av Thomas Bredsdorff, (København: Borgen, 1994), 24.

²²⁴ Uttrykket ”Bildungsphilister” ble tatt i bruk av Brandes allerede i 1878, skjønt han ennå ikke visste det stammet fra Nietzsches *Unzeitgemässe Betrachtungen* om David Strauss. Men i hans forelesninger om Nietzsche på slutten av 1880-tallet er begrepet nærmere behandlet. Se Per Dahl, ”Georg Brandes og Friedrich Nietzsche: forhistorien”, i *Grand courants d’échanges intellectuels: Georg Brandes et la France, l’Allemagne, l’Angleterre: Actes de la deuxième conférence internationale Georg Brandes, Nancy, 13-15 Novembre 2008*, redigert av Annie Bourguignon, Konrad Harrer og Jørgen Stender Clausen. Bern: Peter Lang, 2008.

²²⁵ Fenger, *Georg Brandes’ læreår*, 46-49.

²²⁶ Gadamer, *Sannhet og metode*, 38.

²²⁷ Carl Henrik Koch, ”Om dannelse – et begrepsmessigt potpourri”, i *At komme til sig selv. 15 portrætter af danske dannelses-tænkere*, redigert av Joakim Garff, 8-26, (København: Gads forlag, 2008), 10-11. Se også Per Dahl, ”Dannelsen og de kritisk intellektuelle”, 186.

umiddelbare selvforståelse. Det fjernet seg fra det naturlige, umiddelbare, til det mestret det fremmede. En dannelsesprosess innebar derfor alltid en viss form for fremmedgjøring, før den igjen ble opphevet.²²⁸ Gadamer utlegger Hegels tanker om dannelsen slik: ”Å erkjenne det egne i det fremmede, å bli fortrolig i det fremmede, er åndens grunnbevegelse, og åndens væren består kun i å vende tilbake til seg selv fra det som er annerledes.”²²⁹ Det handler om å tre inn i en fremmedgjort tilstand. Men fremmedgjøringen oppheves idet ”ånden” returnerer tilbake til seg selv, eller ”kommer hjem igjen” med en syntese av de tilbakelagte utviklingsstadiene.

Denne åndelige og moralske ”hjemkomsten” var grunnleggende tvetydig. Den dialektiske dannelsesforståelsen bærer på en potensiell konflikt mellom det fremmede og det hjemlige, mellom veien og målet. Det fremmede kan endre karakter alt etter hvor horisonten for det allmenne er fastsatt. Dannelsesromanene på 1800-tallet gjorde ofte en ung manns krunglete vei inn i et funksjonelt og harmonisk samliv med samfunnsinstitusjonene til sitt overordnede tema. Men 1800-tallet var jo samtidig åstedet for enorme politiske, økonomiske og kulturelle forandringer. Motsetningene og spenningene mellom individ og samfunn måtte da også endre karakteren for den utviklingsstrukturen man så for seg, i dannelsesromaner og andre steder hvor dannelse ble gjort til tema. Forsoningen mellom den enkelte og den sosiale orden – det allmenne – ble derfor ikke lenger like opplagt. Hjemkomsten ble problematisk.

Jeg vil da hevde at kimen til mange av kontroversene i debattene omkring *Emigrantlitteraturen* kan forstås utifra de ulike størrelsene som de forskjellige debattørene lot fremtre som ”det allmenne” i sitt dannelsessyn. Som vi har sett har appellen innenfor dannelsesfeltet vært rettet til forskjellige størrelser, til folkets, nasjonens, den skandinaviske eller kirkens enhetskultur. For Brandes var det allmenne en fremadskridende europeisk intelligensia, som dro det felleseuropeiske kulturfremskrittet fremover som et damplokomotiv. Han hadde det ikke travelt med å tematisere noen hjemkomst eller endelig mål for den enkeltes intellektuelle utvikling, så lenge fremskrittet forestilles som et fremadstormende tog. Det er ikke alltid klart om han gjør utviklingen til et mål i seg selv, men Brandes er ikke nihilist. Riktignok avfeies åndens hjemkomst i en åpenbart, absolutt sikker sannhet som falsk. Sannheten og verdien kulturen må bygges på kan derfor ikke tas for gitt. Alle bestemmelser

²²⁸ Löwith, *From Hegel to Nietzsche*, 288.

²²⁹ Gadamer, *Sannhet og metode*, 40.

av ”det allmenne” legger bånd på det orienteringsfeltet individet legitimt kan rette seg etter. Men enhver begrensning av orienteringsfeltet må på en eller annen måte begrunnes. Og her kommer kampsonen og ”revirene” inn. I en av de anti-brandesianske pamflettene fra 1872 het det at han i *Emigrantlitteraturen* talte ”ud af en Livsanskuelse, der er forskjellig fra eller rettere modsat den dannede Samtids.”²³⁰ Hvis han gjorde det, hvordan er det mulig å snakke om Brandes’ prosjekt som et dannelsesprosjekt? Fenger har jo for eksempel skrevet: ”hele hans liv gik netop ud på at højne og danne publikum.”²³¹ Her er det tydelig at det var en konflikt.

4.1.1 Brandes’ dannelsesrevir

Brandes’ intellektuelle selvforståelse viser at han hadde et bevisst forhold til sin egen posisjon på dannelsesfeltet, selv når han utfordret feltets ortodoksi. ”En ung Fyr som jeg er en meget ægte Descendent af Orla Lehmann”, skriver han for eksempel til sin ven Emil Petersen i 1870. Orla Lehmann var, som jeg nevnte i forrige kapittel, en av de ledende nasjonalliberale, som også formulerte slagordet om at det var de dannede og formuende som måtte styre staten. Men Brandes selv mente at han overgikk Lehmann: ”Jeg er mer begavet end ham, mer skribent”, skriver han, og ”jeg har baade større human Dannelse og mere Kundskab.”²³² Han følte seg altså hevet over en av de mest sentrale talsmennene for den nasjonalliberale dannelsen, og som sagt, på en måte som minner mer om overskridelse enn brudd. Også i 1872 kommer hans forakt for de rådende dannelsesforhold til uttrykk i hans antikritikk *Forklaring og forsvar*. Om enkelte deler av kritikken mot hans bok har utmerket seg med sitt lave nivå, skriver han der, må grunnen søkes i redaktørene og journalistenes mangel på dannelses: ”Og hvor kunde det være annerledes i et Land”, sukker han oppgitt, ”hvor Pressen ledes af Mænd med saa lidet overlegen Dannelse og Kundskab.” Det var et spark til blant annet Topsøe, Schmidt, Ploug og alle de andre. Da han startet ”Literaturselskabet” sammen med en rekke andre forfattere og vitenskapsmenn i mars 1872 – som ofte ble omtalt som ”Fritenkerforæningen” – var formålet å ”fremme rent human Oplysning og Dannelse.”²³³ Brandes’ prosjekt i 1871-72 kan derfor med god mening tolkes som et forsøk på å reformere dannelsen, i humanistisk retning. Han forsøkte ikke å ødelegge dannelsen, men han vil legge et dynamisk element inn i den, så den kunne innebefatte en større grad av bevegelse og

²³⁰ Schleisner, *Den sensualistiske Lære*, 16.

²³¹ Fenger, *Georg Brandes’ læreår*, 408.

²³² Brev til Emil Petersen 1870, sitert i Fenger, *Den unge Georg Brandes*, 198.

²³³ Fenger, *Den unge Brandes*, 248.

utvikling – både på det personlig og på det samfunnsmessige planet. Samtidig måtte den bygge på individets selvhevdelse. Poenget er at ”den frie tanke” også kunne være dannelselse. En overlegen human dannelselse.

4.1.2 Violin eller Brækjern?

Umiddelbart før Brandes’ forelesninger i 1872 hadde han vært på en lengre dannelsesreise i Europa. Reisen er fortalt og behandlet atskillige ganger i sin helhet, hos Fenger og Knudsen. Her skal jeg bare trekke frem betydningen av to bekjenskaper fra turen, som trigget hans dannelsesrefleksjoner. De to var franskmannen Georges Noufflard og italieneren Giuseppe Saredo. Disse får frem ytterpunktene i Brandes vurderinger av den dannede personens verdi. På den ene side personlighetsharmoni og kunnskapsrikdom på den andre side, sosialt engasjement og kritikk. Det siste aspektet er mest fremtredende i 1872. Men det tok litt tid før han kom dit.

Hans store Europareise varte i over 15 måneder og de viktigste stoppestedene var Hamburg, Paris, London, Genève, Firenze, Roma, Napoli og Venezia. I Roma pådro han seg tyfus og blodpropp i det ene benet, slik at han ble sengeliggende i nesten fire måneder. Under sykeleiet ble han dog kjent med den italienske forfatteren og juristen Giuseppe Saredo, som var en begeistret liberaler og som tok seg tid til å samtale med ham ved sykesengen. I et brev hjem skriver han om Saredos synspunkter:

Saredo er meget original og paradox i sin Betragtning af Literaturens Betydning i vore Dage(...) I alle Bøger der due, er der en skjult polemik og det polemiske i dem er det, der due.²³⁴

Disse setningene har vært fremhevet flere ganger som en avgjørende bakgrunn for Brandes’ litterære program, som man kan se allerede i ordlikheten.²³⁵ Men setningen som kommer rett etter på, antyder at Brandes ikke fullt ut kunne si seg enig med Saredos synspunkt:

Slige Sætninger indeholde ei nogen fuld Sandhed; men der er en Trods mod det Vedtagne i den, og de er af dem der male en Karakter.²³⁶

²³⁴ Georg Brandes, *Georg Brandes’ breve til foreldrene: 1859-71*, bd. 2, utgitt av Morten Borup, (København: Det danske sprog-og litteraturselskab, 1978), 181-185.

²³⁵ ”det at en litteratur i vore Dage leve viser seg i at den setter problemer under debatt.”

²³⁶ Ibid.

En tross som kan danne karakter, i form av en liberalistisk opposisjonsheroisme (i kollektivets tjeneste)? Her har vi vel kanskje et dannelsesideal? Fenger skriver: "Under disse samtaler lærte Saredo ham at beundre et nytt ideal, en ny kosmopolitisk dannelselse hævet over den nationale."²³⁷ Saredo ville at litteraturen ikke først og fremst skulle være kunstverk, men politisk *handling*. Således bryter hans litterære idealer ut av den estetiske sfæren og gjør dem mer farlig. Det var en tanke som smittet over på Brandes, og fikk virkning senere, både i hans bruk av begrepsparet "action" og "reaction", men som også viser seg i den nevnte dedikasjonen til Hans Brøchner i andre bind av *Hovedstrømninger*: "En bog er for mig en Handling. De vil bedømme den som saadan."²³⁸ I det samme bindet er han også mer uttalt inspirert, når han skriver: "Det er ikke paa Skjønhed alene, det kommer an i Litteraturen. Det er en Vildfarelse, vi altfor længe have næret."²³⁹ Han tar farvel med estetismen, og melder overgang til nye liberale idealer for litteraturen. Det hadde Clemens Petersen, Rudolf Schmidt, Carl Rosenberg også tatt til orde for, men de tenkte på moralen som noe gitt. En bok var moralsk hvis den fordømte det usedelige. Moralens var således ikke problematisk. Brandes idealer for litteraturen var anerledes. Et sted formulerer han det metaforisk, at så lenge det finnes noen som har satt fingrene i klem i en dør, da har poesien en oppgave i å åpne døren så vedkommende kan løsne sine bånd fra den smerten som er av en slik art at den kan forhindres. Det er nok medmennesker som lider,

nok, der sidde i alle Arter Fængsler, Uvidenhedens, Afhængighedens, Dumhedens og Trældommens Fængsler. Dem maa vi have ud, og derom maa saavel vort Liv som vor Poesi dreie sig. Romantikeren jager egoistisk efter sin personlige Lykke og mener, at han selv er af uendelig Vigtighed. Den nye Tids Barn vil ikke speide op til Himlen efter sin Stjerne eller ud i Horizonten efter den blaa Blomst. Længsel er Uvirksomhed. Men han vil virke. Han vil forstaae hva Goethe mente ved at lade Wilhelm Meister ende som Læge.²⁴⁰

Han knytter her an til Goethes kjente dannelsesroman, og forsøker å innlemme den i sitt eget prosjekt. Brandes er ute etter å gjøre nytten, arbeidet, handlingen, til en del av litteraturens prosjekt, som også strekker videre enn til å være en ren dannelsessak – det har en moralsk side, som henger sammen med det sosiale "engasjementet". Det sentrale er likevel det intellektuelle emansipasjonsaspektet som ligger under: Litteraturen skal frigjøre menneskene fra fordommens fengsler!

²³⁷ Fenger, *Den unge Georg Brandes*, 187.

²³⁸ Brandes, *Den romantiske skole i Tydskland*, 379.

²³⁹ Brandes, *Den romantiske skole i Tydskland*, 245.

²⁴⁰ Brandes, *Den romantiske skole i Tydskland*, 282.

Bare noen år i forveien, var han ikke like sikker i sin holdning: ”Jeg er tout simplement et Brækjern og tilmed intet godt Brækjern, men et, som er af altfor fint Staal og derfor knækker.”²⁴¹ Det var altså før han stålsatte seg under Europareisen. Det er likevel en karakteristisk billedbruk: vekslingen mellom brudd, kritikk, engasjement (brekkjern) og harmoni, finhet og mottakelighet var poler i hans dannelsesoppfattning. Dette siste fikk han særlig kjennskap til gjennom den franske kunsthistorikeren Georges Noufflard, om hvem han skriver begeisret hjem til mor: ”Jeg har en Kamerat efter mit Hjerte (af den fineste Dannelse og det ædleste Sind.)”²⁴² Noufflard var kunsthistoriker, og sønn av en rik klesfabrikant, som nå, etter farens død, reiste verden rundt som ungkar og levde herrens glade dager. Brandes finner det lærerikt å omgås ham, og vennskapet får betydning for hans utvikling, da Noufflard lærer ham en del om hvor fordomsfullt nord-europeere pleier å betrakte sydlandsk kunst. I følge Fenger går mange av Noufflards uttalelser rett inn i store passasjer i *Emigrantlitteraturen*, særlig de som har med relativiseringen av ulike nasjoners ”stammefordomme” å gjøre.²⁴³ Likevel kan Brandes også skrive hjem om Noufflard at

Han er overhovedet en af de fineste Violin-Sjæle, jeg har kjendt. Han er ikke som en Digter men som et Digt. En vis rolig Vemod, en Slags sød Melancholi gjør hans blide og bestemte Væsen overordentlig indtagende. Gid Saredo havde Noget af hans Harmoni og han noget af Saredos rastløse Fougue.²⁴⁴

Her har vi igjen den samme konflikten mellom harmoni og disharmoni, som til slutt munner ut i en prioritering av den permanente kritikkens modernitet i innledningforelesningen. Det betyr likevel ikke at han ofrer den harmoniske personlighetsdannelsen som ideal. Men harmonien måtte for Brandes være fundert i et moderne humanistisk livssyn, noe han sannsynligvis fant hos Noufflard, og andre av sine venner og helter.

4.2 Madame de Staël og dannelsesreisen

Brandes’ analyse av Madame de Staël(1766-1817) og hennes tekster i *Emigrantlitteraturen* løfter eksemplarisk frem hvordan reisevirksomhet kunne være utviklende og dannende. Vi snakker jo gjerne om dannelsesreiser, men dannelsesreisens ideologiske innhold er omskiftelig. De franske forfatterne han skriver om var, som tidligere nevnt, sendt i eksil under enten den franske revolusjon eller Napoleonstiden. Men blant eksilforfatterne, fremheves

²⁴¹ Brev til Marie Pingel 3-4.12.1869, sitert i Fenger, *Den unge Brandes*, 143.

²⁴² Brandes, *Breve til foreldrene*, bd. 2, 221.

²⁴³ Fenger, *Den unge Brandes*, 187-189: Fenger skriver: ”Overhovedet har vel ingen enkeltperson præget gennembrudsforelæsningsene så stærkt som George Noufflard.”

²⁴⁴ Brandes, *Breve til foreldrene*, bd.2, 214.

Madame de Staël i høyest grad, fordi hun maktet å få noe ut av det ufrivillige oppholdet i fremmede land: ”Uden de Reiser, hvortil Mme de Staël ved sin Landsforvisning blev tvungen, vilde det have været hende umuligt saaledes at udvide sin Intelligents.”²⁴⁵ Hun lærte seg tysk språk, studerte tysk kultur, omga seg med tyske intellektuelle (August Wilhelm Schlegel fikk hun sågar til å bli huslærer for sine barn i en årrekke). Hun lyktes mye bedre enn de andre eksilforfatterne i å oppheve det Brandes kaller for ”medfødte stammefordommer”, eller det vil si, han sier strengt tatt ikke at hun opphever dem, men at hun gjorde de ulike nasjonenes kulturelle særegenheter *relative* i forhold til hverandre.²⁴⁶ Det gjorde hun særlig i og med utgivelsen av boken *De l’Allemagne* i 1810-1813, som skulle formidle tysk kultur til Frankrike på en tid da franskmennene var på høyden av sin imperiale makt. Boken fikk riktignok ingen god mottakelse i hjemlandet. Førsteopplaget ble beslaglagt av politiet, og sjefen for politistyrkene, general Savary, skrev da til Madame de Staël: ”(...) vi er ennå ikke kommet dit hen at vi må søke forbilder i de landene De beundrer.”²⁴⁷

Understrekningen av den sterke spenningen mellom hjemlandet og verden utenfor, som var så karakteristisk for Brandes selv på starten av 1870-tallet, går også igjen i det litteraturhistoriske stoffet han analyserer. Romanen *Corinne; ou l’Italie* utgjør kjernen i gjennomgangen i *Emigrantlitteraturens* førsteutgave. Det har blitt hevdet at det er den teksten hvor nasjonalitetsbegrepet først dukker opp på fransk.²⁴⁸ Hovedpersonen Corinne er halvt engelsk, halvt italiensk. Hun er oppvokst i England, men har senere flyttet til Italia. Romanen tar opp nasjonalidentitet som et problem. Slik sett passet den godt inn som den mest detaljert beskrevne romanen i det verket Brandes lanserte problemer under debatt-slagordet. Ved siden av hovedpersonen Corinne, som ikke bare er kvinne, men også geni og dikter, skildres flere personer, blant annet engelskmannen Lord Oswald Nelvil, som etter hvert blir Corinnes elsker. Brandes maler et bilde av Oswald som en fordomsfull nord-europeer: ”hver blodsdraabe er gjennomtrængt af engelsk Nationalbornerthed”.²⁴⁹ Hans sneversyn settes i kontrast til Corinnes friere, romantiske oppfatninger av ekteskapet, sanseligheten og kunsten.

²⁴⁵ *EL*, 168-169.

²⁴⁶ *EL*, 151

²⁴⁷ Sitert i Kåre Tønnesson, *Madame de Staël. En høyst uvanlig kvinne*, (Oslo: Aschehoug, 2007), 267.

²⁴⁸ Torill Steinfeld, ”En kvinnestemme for nasjonen: Nasjonalitet, identitet og språk i Madame de Staëls *Corinne; Ou l’Italie* og Christiane Korens journaler”, i *Norsk Litteraturvitenskapelig Tidsskrift* nr.1, (2006): 50-71, 51.

²⁴⁹ *EL*, 208.

Kjærlighetshistorien ender ikke godt, og i Brandes' fremstilling, får nasjonalfordommene skylden for tragedien.²⁵⁰

Jean Starobinski har et sted hevdet at boken ble lest som en reiseguide til Italia av flere generasjoner på 1800-tallet.²⁵¹ Brandes legger den også frem som en utpreget reiseroman i *Emigrantlitteraturen*, ispedd en del reisebeskrivelser fra sine egne Italiareiser.²⁵² Samtidig var han opptatt av romanens oppdragende virkning på leseren:

Men idet Corinna saaledes søger at udvide Oswald's Blik og smidiggjøre hans stive og i de tilvante Fuger bestandig tilbagespringende Aand, iværksætter hun samtidig Læserens Opdragelse.²⁵³

Fordommen skal altså oppheves hos leseren, ved at den stiller til skue Corinnes belæring av den fordomsfulle Oswald, om italienske sedelighetsnormer og kunstoppfattninger (det er særlig de to aspektene Brandes trekker frem) som skilte seg fra de han var vant med fra England. I tillegg gjør Madame de Staëls roman i virkeligheten sitt hjemland en stor tjeneste:

Corinna giver her sine Landsmænd en Lære, der saamange Aar efter kan gjøres Behov ogsaa udenfor Frankrig, især udenfor Frankrig, især i Lande som vort, ihvilket der er ført saamegen barnagtig Tale om christelig Kunst og christelig Æsthetik.²⁵⁴

Han var altså fullstendig klar over at han aktualiserte et bestemt verk med et bestemt tematisk innhold. Henvendelsesmodellen i de Staëls tekster ligner også i stor grad på Brandes' egen formidlingsrolle i forhold til Danmark. Hun ville gjenreise italiensk og tysk kulturs anseelse i Europa, to nasjoner som hadde "gått av moten" på hennes tid.²⁵⁵ I Brandes danske samtid gjaldt det flere nasjoner, særlig Frankrike. "Den fremmede dannelsen" opptrer for eksempel i hans forelesninger om fransk dramatikk fra 1872, og de omtales positivt.²⁵⁶ Mer generelt, fremheves den ufrivillige konfrontasjonen med nabolandenes "fremmede kulturer" som hovedkilden til emigrantlitteratens produktivitet.²⁵⁷ Også Brandes ønsket, med sin sammenlignende litteraturbetragtning, å nærme det fremmede til det danske intellektuelle

²⁵⁰ EL, 199: "Man kunde kalde Corinna et Digt om Nationalfordomme."

²⁵¹ John Isbell, "Introduction", i Madame de Staël, *Corinne, or Italy*, (Oxford: Oxford university press, 2008), xvii.

²⁵² Clausen, "Georg Brandes og Italien", 50.

²⁵³ EL, 199.

²⁵⁴ EL, 212. Jfr. Brandes, *Forklaring og forsvar*, 31-32. Her hevder Brandes, contra Rubow: "Jeg har ikke omtalt et eneste Skrift, som jeg ei paa det Omhyggeligste – mange Gange atter og atter – har gennemlæst."

²⁵⁵ Isbell, "Introduction", x.

²⁵⁶ *Georg Brandes og det nyere franske drama*, 90-95.

²⁵⁷ EL, 33-34.

miljøet, samtidig som han klaget over at tilegnelsen av ”fremmed aandsliv” så å si hadde stanset.²⁵⁸ Forfatterinnen som en gang uttalte at ”geniet er kosmopolitisk”²⁵⁹ passet utmerket inn som representant for en større kultur enn den som allerede hersket på dannelsesfeltet i Danmark, hvor den isolerte enhetskulturen ble forsvart som en verdi i seg selv.²⁶⁰ Kulturell isolasjon og dannelses passet ikke sammen. Den overbevisningen delte Brandes med Madame de Staël.

Et annet aspekt er at emigrantlitteraten også selv er ”den fremmede” i det landet han eller hun oppholder seg. Han skriver i forbindelse med analysen av *Corinne*:

De store Nationer komme forholdsvis let til Selvforstaaelse; thi de erfare af de fremmede Folkeslag den uhildede Dom, som det er saa vanskelig at fælde over sit Eget. De Fremmede ere, som Mme de Staël siger, ”la postérité contemporaine”, det vil sige: Eftertiden allerede som Samtid. Men i en lille Nation som vor er det endnu mange Gange mer nødvendig end ellers for Kritikerne selv at kunne see paa det, med hvilket han er opfødt, uden medfødte Fordomme, paa samme Tid, som han bevarer det fortrolige Kjendskab til Gjenstanden, som ingen fremmed Dommer ret let kan erhverve.²⁶¹

Tankegangen bak uttrykket ”la postérité contemporaine” synes å være at observasjonen utenifra vil kunne si noe om en nasjons begrensninger i nuet. Den fremmede observatørs komparative kompetanse, blandet med fornuftige dommer kan, forutsatt at man tror på fremskrittet, foregripe noe av et folks eller et lands fremtidige utvikling. Men også rapporten om det fremmede som blir sendt hjem til det forlatte hjemmet, får gir viktige nøkler til å forstå fremtiden, noe som særlig må gjelde for den som kommer fra små nasjoner til store.

4.3 Selvhevdelsens hjemløse dannelses

Samtidig har Brandes fremhevet det opposisjonelle ved emigranten, som noe som ligger i hans eller hennes vesen.²⁶² Det at han fremhevet de positive bieffektene av emigrantlitteratens eksil, brøt med den etablerte dannelsesforståelsens hjemkomst-tema. Komposisjonsskjemaet i Meir Goldschmidts dannelsesroman *Hjemløs*, som kom ut i tre deler

²⁵⁸ *EL*, 8 og 15.

²⁵⁹ I et brev til Lord Wellington. Sitert i Tønnesson, *Madame de Staël*, 313.

²⁶⁰ Sune Berthelsen og Ditte Marie Egebjerg, ”Europa i Danmark, Danmark i Europa. Georg Brandes som national kosmopolitt 1864-1901”, i *Det stadig moderne gennembrud*, 99-121, redigert av Hans Hertel, (København: Gyldendal, 2004), 111.

²⁶¹ *EL*, 190.

²⁶² *EL*, 34: ”Emigranten er efter sit Væsen oppositionel. Men hans Opposition har en forskjellig Charakter, eftersom det er Rædselsherredømmet eller det absolute Keiserdømme, mod hvilket han opponerer, og hvis Magt han har undflyet. Meget ofte har han undflyet dem begge, og hans Bevæggrunde til Opposition ere da af blandet Natur.”

i årene 1853-57, har blitt fremhevet som et paradigme for sjangeren og for dannelsesforståelsens dialektikk mer generelt.²⁶³ Første del het *hjemme*, andre *hjemløs*, tredje *hjem*. Men hos for eksempel Madame de Staël, strander man på andre ledd. Åndens hjemkomst fullbyrdes ikke. Dermed er man også endt i en disharmonisk tilstand, eller det vil si, den dannede selvsikre harmonien er ikke oppnådd, snarere får indignasjonen spillerom. I sin pamflett fremhevet legen Schleisner at ”Man kan saa godt forstaae den bitre Stemning, der giver sig Luft i hele denne Litteratur, thi det maa i Sandhed ikke være behagelig at være hjemløs.”²⁶⁴ Han beklaget at Brandes hadde strandet i en så utilstrekkelig estetisk posisjon, som heroiserte det disharmoniske, snarere enn å fordømme det. Som jeg har vært inne på, var det av emigrantforfatterne først og fremst Madame de Staël Brandes fremhevet positive idealer hos. De andre, Chateaubriand og Sénancour for eksempel, finner han flere feil hos, og forklarer deres romankarakters disharmoni, fortvilelse og melankoli med deres mangel på modernitet og selvhevdelse. Schleisner, Rosenberg, Schmidt og andre kritikere var ikke særlig opptatt av å presisere denne forskjellen. I *Den romantiske skole i Tydskland* gjorde Brandes det også uttrykkelig klart, at han beskrev de litterære verkene i deres historiske sammenheng, og plasserte dem i den historiske retning hvor de hørte hjemme. Særlig de tyske romantikerne, tilhørte en historisk retning, som ”i mange Aar har været vor Dannelses Fundament”. Han ville derfor vise ”hvad den gaar ud paa og hvortil den fører.”²⁶⁵ Den nesten fire hundre sider lange kritiske gjennomgangen av de tyske romantikkerne levner imidlertid liten tvil om hva Brandes mente om dette dannelsesfundamentet.

Man kunne også oppfatte åpenbarings sannhet som en slags hjemkomst, og dermed også som helt sentral for dannelsesoppfattningen. Åpenbaringen ga et slags midtpunkt i tilværelsen, et sikkert fundament. En overbevisning. Som Rudolf Schmidt skrev: ”Et sandt personligt Liv kræver, at den højeste Sandhed er fast, sikker, urokkelig og derfor aabenbaret.”²⁶⁶ Men Brandes hadde jo nettopp vist, at et slikt krav om absolutt visshet, var selve årsaken til fortvilelsen i de reaksjonære emigrantforfatternes romaner. Det faste punktet, midtpunktet, måtte derfor være moderne, det vil si, bygget på individets og menneskets selvhevdelse. Hvis åpenbarings hjemkomst kunne tilbakevises, ville dannelsen også måtte forandres i sin struktur, og dens mål forandres. Oppgjøret med åpenbaringen var

²⁶³ Se Garff, ”Dannelse, identitetsdannelse og dannelseskritik”, 107-108.

²⁶⁴ Schleisner, *Den sensualistiske lære*, 13.

²⁶⁵ Brandes, *Den romantiske skole i Tydskland*, 211.

²⁶⁶ Rudolf Schmidt, ”Forklaring og Forsvar. En Antikritik af G. Brandes”, i *Fædrelandet* 27.4.1872. Nb! Under merket ”k.”

fritenkningens oppgave. Jeg går derfor nå over til å diskutere fritenkerbegrepets betydning og utvikling hos Brandes, som vesentlig lå i at det endret dannelsesforståelsen.

5. Fritenkningen

Den intellektuelle er ikke en frittsvevende aktør utenfor sin sosiale sammenheng, men en sosialfigur som kan opptre i forskjellige former. Samtidig er det knyttet en definisjonskamp til hvilke verdier en slik figur skal stå inne for, som igjen er knyttet til kamp om prestisje, makt og posisjoner. Filosofen var i det antikke Hellas den som hadde ”kjærlighet til visdom”. Men selve navnet ble oppfunnet i sokratiske kretser, for å skille visdomselskeren fra den som trodde han var vis – sofisten eller dikteren. Slik begrepslig innovasjon knyttet til den intellektuelles status, kan vi også finne hos renessansens humanister, som ville distingvere seg fra skolastikere og munk. *Klerken* i middelalderen, opplysningstidens *philosophe* og den moderne intellektuelle i det 20.århundre, er betegnelser som har blitt gjenstand for lignende kamper og forhandlinger.²⁶⁷ Kan ”fritenkeren” forstås i lignende termer?

5.1 Med pennen som våpen

Noen av forestillingene om fritenkeren kan sees som forløpere for forestillingene om ”den intellektuelle” som oppstod etter Dreyfus-affæren på 1890-tallet. Det var Georges Clemenceau, den senere franske presidenten under verdenskrigen (også kalt ”tigeren”), som først tok i bruk uttrykket ”den intellektuelle” i 1898 i sin avis *L'Aurore*, samme januarmåned som han lot Emile Zolas berømte artikkel *J'Accuse..* pryde forsiden. Betegnelsen ”intellektuell” var altså en neologisme, en begrepslig innovasjon av et uttrykk som dernest kom til å betegne en offentlig kritisk holdning til makten. Begrepet kan derfor ikke uproblematisk appliseres med de samme konotasjonene tilbake i historien. Som Pierre Bourdieu har påpekt, var den politiske intervensjonen Zola og andre foretok i Dreyffussaken grunnet i en spesifikk form for autoritet, som er produkt av de kampene for autonomi som hadde foregått på vitenskapen, kunsten og litteraturens område på 1800-tallet.²⁶⁸ Uten en viss anerkjennelse feltenes selvstendighet i forhold til andre, ville ikke intervensjonen ha fungert på samme måte. Derfor affærens historiske betydning. Tidligere hadde intellektuelle intervenert politisk, med da med den politiske maktens egne våpen. På 1700-tallet var for eksempel Diderot og Rousseau i fyrsters tjeneste, og fungerte som rådgivere og lovgivere.

²⁶⁷ Kjetil Jacobsen, ”Intellektuell historie og de intellektuelles historie”, i *Arr. Idéhistorisk tidsskrift* nr.4, (2004):15-36, 17.

²⁶⁸ Bourdieu, *Konstens regler*, 202-203.

Voltaires engasjement for Jean Calas og toleransen ligner mer på en intellektuell intervensjon allå det som skjedde i Dreyffussaken, men man skal samtidig huske på at Voltaire var adelsmann som bodde på godset Ferney, og at han også hentet sin autoritet fra sin sosiale prestisje. Først Emilé Zolas *J'accuse..* lykkes i å intervenere politisk ved å bruke våpen som ikke er hentet fra det politiske feltet selv.²⁶⁹ Her skjer det altså, i igjen i følge Bourdieu, den intellektuelle rollen. Men når det er sagt, er det århundret som ligger mellom Voltaire og Zola, en prosess, hvor kampen for intellektuell autonomi til tider var voldsom, og hvor Voltaire og andre opplysningsfilosofer ble sett på som forbilder. Slik var det også for Brandes. Ikke bare ga han ut trebindsverket *François Voltaire* i 1916-17. Allerede i *Emigrantlitteraturen* beskriver han Voltaire som ”Frihedens, Retfærdighedens og Tolerancens Apostel og Talsmand”, som ”udførte Bedrifter saa store, som de endnu aldrig vare blevne udøvede af nogen Privatmand, hvis eneste Vaaben var en Pen.”²⁷⁰ Som det kom frem i forrige kapittel, ble det udadvendte sosiale engasjementet – brekkjernsholdningen – det som gjorde hans dannelsessyn grensesprengende. At litteraturen skulle sette problemer under debatt og befri de fordomsfulle fra deres egne fordommer, var også et krav om at skribenten måtte bruke pennen som våpen. Heroiseringen av den kritiske intellektuelle offentlige opptreden var sentral i Brandes’ prosjekt. Jeg vil nå vise hvordan Brandes redefinerer fritenkerbegrepet, og bruker det som et brekkjern mot dannelsesfeltet.

Han som begynte som kjent sitt foredrag 3.november 1871 med følgende ord:

Det er første Gang jeg taler fra dette Sted, og jeg medbringer alle Uerfarenhedens Mangler. Mine Evner og mine Kundskaber ere lige ufuldkomne. Meget af hvad der herved kan støde Dem vil, tænker jeg, blive rettet ved Tid og Øvelse. Med Hensyn derimod til mine Grundanskuelser, mine ledende Principer og Ideer forlanger jeg ingen Overbærenhed som helst. Hvad der i denne Henseende vil støde Dem, vil ikke blive forandret. Jeg anseer det for en Pligt og for en Ære at hylde de Principer, til hvilke jeg bekjender mig, Troen paa den frie Forsknings Ret og paa den frie Tankes endelige Seir. Efter disse faa Ord, sagte eengang for alle, udbeder jeg mig deres Opmærksomhed for hvad jeg har at sige.²⁷¹

Prinsipperklæringen var den første av sitt slag i Danmark. Han uttaler sin grunnanskuelse med stolthet og selvsikkerhet. Det var første gang fritenkeriet ble erklært som et positivt verdigrunnlag fra universitetets kateter. Som jeg allerede har vært inne på i kapittelet om dannelsesfeltet, var fritenkningen ikke uproblematisk. Smith hevdet i sin rapport at den var høyst uberettiget. Carl Ploug mente den stod i forbindelse med sosialismen og at den hadde en

²⁶⁹ Bourdieu, *Konstens regler*, 203.

²⁷⁰ *EL*, 153.

²⁷¹ *EL*, 7.

samfunnsoppløsende tendens. I Rudolf Schmidts anonyme anmeldelse av *Emigrantlitteraturen i Fædrelandet* het det at ”overfor det Samfund og den Tid, hvori Hr. Brandes lever, er Benævnelsen kun en dum Anmasselse.”²⁷² Til forskjell fra Voltaires’ tid, var nå en liberal samfunnsorden etablert, mente Schmidt. Derved var det ikke ytterligere frihet som trengtes, men sannhet: ”Al fornuftig Tænkning er i Virkeligheden en fri Tænkning; ethvert fornuftig tænkende Menneske er en Fritænker.”²⁷³ I sin anmeldelse av *Forklaring og forsvar* skrev han at Brandes hadde øvet ”Voldtægt mod Tænkælæren, i dens elementære skikkelse som formel Logik.”²⁷⁴ Som et ekko av Schmidt, fremførte D. G. Monrad noen av de samme argumentene i en artikkelserie som stod på trykk i *Fædrelandet* litt senere samme måned: ”vilde Dr. Brandes have noget imod at optage ’den frie og den sande Tanke’ i sit Banner?”²⁷⁵ I et slikt resonnement gjøres den frie tanke til en tanke som er uavhengig av fornuft, sannhet og kjennsgjerninger. Monrad oppfattet i stedet den frie tanke som ”den frække Tanke”, som tok seg friheter i forhold til sannheten, og til sedelighetens bud og religionens åpenbarte sannheter. Man så ikke poenget med å sette innlysende sannheter under debatt. Konflikten mellom motstanderne og tilhengerne av ”den frie tanke” var en kamp om sannhetene, og hvordan man kom frem til dem.

5.2 Den guddommelige fritenkningen

Men de hadde det ikke lett. Fritenkning er jo verken et tydelig begrep eller en tydelig gjenstand å diskutere. Hva vil det egentlig si å tenke fritt? Å tenke det man vil? Eller å tenke det som er sant? På den ene side ser vi hos Brandes at han definerer tankefriheten negativt som frihet fra sosiale konvensjoner og ytre autoriteter. Men mer interessant er brytningene med de kulturelle kodene som var konstellert rundt ”fritenkeren” i Brandes’ samtid, og det er her vekt på adjektivet. Fritenkning er en ting, men en person kunne også *være* fritenker. I Arne Garborgs fortelling *Ein fritenkjar* fra 1878, blir hovedpersonen Eystein Hauk omtalt som fritenker, men innenfor det miljøet han ferdes i, både på bygda og i byen, er betegnelsen gjort synonymt med ”gudsfornekter”. Pietistene i Garborgs fortelling våger knapt å hviske det. Prestedatteren Ragna tenker det dog inne i seg: ”Å være fritenkjar, det var etter alt ho hadde høyrte og lært, det samme som å ha selt seg til den Vonde.”²⁷⁶ Et sted samtaler

²⁷² Rudolf Schmidt, ”G. Brandes: Hovedstrømninger II”, i *Fædrelandet* 11.3.1872. Nb! Under merket ”k.”

²⁷³ Schmidt, ”G. Brandes: Hovedstrømninger II”, i *Fædrelandet* 11.3.1872.

²⁷⁴ Schmidt, ”Forklaring og Forsvar. En Antikritik af G.Brandes”, i *Fædrelandet* 27.4.1872.

²⁷⁵ D.G Monrad, *Den frie tanke og Dr. Brandes’ forelæsninger*, 16.

²⁷⁶ Arne Garborg, ”Ein fritenkjar”, i *Forteljingar*, bd. 8 i *Skrifter i Samling*, (Oslo: Aschehoug, 2001), 32.

kapelane og sognepresten om samme tema, og de uttrykker en skjønn enighet om at fritenkningen har et satanisk opphav, at den kommer fra Paris ("det nye Babylon") og andre europeiske storbyer, hvor sedene er i forfall og tøylesløsheten råder.²⁷⁷ Det ligner ikke så lite på hva grundtvigianeren Carl Rosenberg skrev om Brandes og den frie tanke. Det sosiale stigmaet var i alle fall sterkt. Å bli stemplet som fritenker, som Garborg skriver senere i sin fortelling, var ensbetydende med å få en flekk på navnet sitt, som ikke kunne vaskes bort.²⁷⁸

I leksikon i dag kan man enkelt og greit lese at en fritenker er en som ikke anerkjenner dogmer eller ytre autoritet når det kommer til religiøse spørsmål, men at det ofte brukes som synonymt med ateisme eller gudsfornektelse.²⁷⁹ Den samme forvirringen finner vi i Garborgs fortelling så vel som i resepsjonen av *Emigrantlitteraturen*. Men i *Forklaring og forsvar* imøtegår Brandes denne oppfatningen av at fritenkning var det samme som ateisme. Skillet går ikke mellom ateister og teister eller gudstro og gudsfornektelse, sier han, men mellom de som antar at den absolutte sannhet – som likevel ligger utenfor vår fatteevne – er en gitt størrelse, man ikke trenger å søke, og de som tror den må søkes:

I det første Tilfælde er Du Orthodox, i det sidste Tilfælde er du Fritænker, du komme saa forøvrigt til hvilket Resultat, din Tanke finde Hvile i, Theismens eller Pantheismens eller Atheismens. (...) At gjøre den frie Tankes Leir til eet med Atheismens er at gjøre sig skyldig i vitterlig Falsk.²⁸⁰

Dette er en sentral passasje, fordi det er tydelig at Brandes må presisere hva den grunnantakelsen han hadde annonsert så selvsikkert i innledningsforelesningen egentlig betydde. At hans motstandere hadde reagert så sterkt på termen, kunne også bunne i en misforståelse. Akkurat dette tekststedet er også oppgitt under oppføringen "fritenker" i *Ordbog over det danske sprog*, som dekker perioden 1750 til 1900 med teksteksempler.²⁸¹ Om Brandes er den første som definerer begrepet eksplisitt på denne måten i dansk sammenheng er ikke mulig å avgjøre sikkert, men at den var overraskende i den sammenhengen han ytret den i, står hevet over tvil. Det er uansett interessant at han her forsøker å korrigere den vanlige språkbruken. I leksikon står begge måtene å forstå begrepet på angitt som to nøytrale alternativer. Men det som skjuler seg bak er konkrete interesser hos

²⁷⁷ Garborg, "Ein fritenkjar", 22.

²⁷⁸ Garborg, "Ein fritenkjar", 55.

²⁷⁹ *Filosofileksikon*, (Oslo: Safari, 1996), 189. Det samme står i store norske leksikon, se: <http://snl.no/fritenker> (lesedato 12.5.2012)

²⁸⁰ Brandes, *Forklaring og forsvar*, 45.

²⁸¹ *Ordbog over det danske sprog*, <http://ordnet.dk/ods/ordbog?aselect=Fritænker&query=fritænker> (lesedato 8.3.2012)

to forskjellige kultur- og religionsoppfattninger, en liberal og individualistisk og en tradisjonell og sosial. Fritenkerne ble kalt for irreligiøse og ateistiske, men selv har de ikke nødvendigvis definert seg på samme måte. Både ateister, panteister, deister har kalt seg fritenkere. Den franske sosiologen Albert Bayet har også sagt at "libre-pensée" mer er å regne som en intellektuell posisjon enn en doktrine, og at de eneste felles sakene alle fritenkere har hatt gjennom tidene, er anti-klerikalismen og motstanden mot hevdelsen av den positive religionens dogmer på fornuftens bekostning.²⁸² Derfor utelukker den ikke religiøsitet, men religiøsiteten kan ikke være noe annet enn svært intellektualistisk. Friheten er guddommelig, sier Brandes et sted.²⁸³ I *Forklaring og forsvar* er han enda mer påpasselig med å utmynte oppfattningen:

Ikke Fritænkeren, men hans Modstandere og Fjender ere derfor de sande Ugudelige ligesom de sande Umoralske; thi Alt hvad hine forstaae ved Gud: Sandhed, Frihed, den høieste Menneskekærlighed er paa hans Side og ikke paa deres.²⁸⁴

I denne setningen forsøker han å vende om på alle eksisterende verdier. Sannhet, frihet, menneskekjærlighet, moral, Gud. Det han gjør, er å gjøre kallet til fritenkningen religiøst. Passasjen fra innledningsforelesningen fortjener et nytt blikk, der han sier at han "bekjender" seg til "troen" på den frie forskning og den frie tankes rett og endelige seier. Han bruker også her religiøse termer som også på hans tid vanligvis ble brukt på en helt annen måte. Han gjør moderniseringen til en guddommelig sak: "Der gives i Historien ingen høiere, ingen mer guddommelig Aand end Fremskridtets Aand. Fritænkeren er – det veed og føle han – paa dens Side."²⁸⁵

Men forsøket på å gi fritenkningen en religiøs dimensjon ga ikke Brandes mye religiøs legitimitet. Han ble fortsatt sett på som den gudløse forkynneren av et gudløst budskap, for eksempel tar den norske biskopen Johan Christian Heuch opp problemet i sin pamflett fra 1877, "G. Brandes og den moderne vantro". Hvordan kan en livsanskuelse uten gudsbegrep

²⁸² Albert Bayet, *Histoire de la libre-pensée*, (Paris: Presses universitaires de France, 1959), 100.

²⁸³ Brandes, *Reactionen i Frankrig*, 322.

²⁸⁴ Brandes, *Forklaring og forsvar*, 48. Jfr. også *Den romantiske skole i Tydskland*, 295: "Thi det er en staaende Sandhed, en Formel, som gjælder for alle Tider og alle Lande, at da sand Religion vil sige Begeistring for den levende Aand og Idee, som Mængden endnu ikke fatter, vil Den, som er opfyldt af Tidens levende Aand, synes irreligiøs, men være religiøs, Den derimod, som er opfyldt af en forbigangen, en afdød Tids Aand eller Tro, være i høi Grad irreligiøs, men synes og kaldes religiøs."

²⁸⁵ Brandes, *Forklaring og forsvar*, 48.

kalles religiøs, spør han?²⁸⁶ Det må legges til at Brandes ikke var i utakt med fritenkere i utlandet på dette punktet. For eksempel Victor Hugo eller Ernest Renan i Frankrike, ville ha sagt seg enige i å bli kalt for irreligiøse. Også i den franske konteksten ser vi at både deister og ateister brukte betegnelsen om seg selv.²⁸⁷ Termen ble jo også først brukt av engelske deister på 1700-tallet, som omtalte seg selv som *free-thinkers*.²⁸⁸ Det sentrale var mangelen på dogmer, ikke mangelen på gud.

5.3 Intellektuell autonomi

Kampen for den frie tanke handlet om anerkjennelse av selvstendig intellektuell virksomhet, en kamp som legger fundamentet for legitimiteten til den offentlige intellektuelles engasjement. Først når tankens selvstendighet var etablert, kunne en kamp for andres rettigheter og friheter, andre politiske saker settes på agendaen med mulighet for gjennomslagskraft. Fritenkningen måtte da bekjempe de føydale kulturrestenes makt. Fienden var ”likene i lasten”, og ”gengangerne”, de utdaterte sannhetene, det foreldede, som ikke lenger var i takt med tidsånden.²⁸⁹ De senere kritiske intellektuelle har hatt et noe mer utvidet repertoire av fiender, og har kunnet strekke seg til i større grad å drive en kritisk refleksjon over moderniseringsprosessen i seg selv. Fritenkeriet var først og fremst et angrep på det førmoderne. De første fremstøtene av fritenkeri i Skandinavia hadde en mindre sammensatt motstand å forholde seg til, men motstanden var på den annen side kraftig og opptrådte samlet, som eksempelet med Brandes viser. At det var betenkelig å ansette Brandes ved universitetet fordi han var fritenker, viser i hvor liten grad institusjonen var autonom. Prester og biskoper kunne fortsatt intervenere i vitenskapens affærer, i kristendommens navn, uten at det ble sett på som illegitimt. Derfor gikk Brandes i mars 1872 sammen med en del andre kunstnere og akademikere som Holger Drachmann og J. P. Jacobsen m.m, for å danne ”Litteraturselskabet”, som likevel raskt ble omtalt som ”Fritenkerforeningen.” Jeg har nevnt deres program tidligere. Det ble annonsert i avisa *Dagens nyheder* 16. mars 1872, hvor det mer fullstendig het at

²⁸⁶ Bak Brandes’ forsøk på å forsvare seg og definere fritenkerbegrepet ser Heuch bare ”reformjøden” og dennes ”Kristushad”. Se J.C Heuch, *Dr. G. Brandes’ Polemik mod Kristendommen*, (København: Gyldendal, 1877), 14-15.

²⁸⁷ Bayet, *Histoire de la libre-pensée*, 102-3.

²⁸⁸ Men Anthony Collins mente i sin bok *A discourse of Free thinking* fra 1713, at fritenkningen var kilde gudstro, mens alt annet førte til ateisme.

²⁸⁹ Sml. *Forklaring og forsvar*, 76: ”Men den Tid vil komme, da endog den store Befolkning vil ledes og væmmes ved de Levninger af forbigangne Tiders Fordomme, som I nu byde den til Føde! Den Tid vil komme, da man opdager, at den Epoche, I repræsentere, er død, om I end negte det og lade Liget (som Liget af hin assyriske Konge) vedblive at føre Regimentet af Navn.”

”Litteraturselskabet” er Navnet paa en ny Forening, der har dannet sig af yngre Videnskabsmænd og Forfattere samt Andre, der ville Frihed og Fremskridt paa Aandens Omraade. Den har sat sig til Formaal at virke for den frie Forsknings Ret til Afgjørelsen af, hvad der er Sandt og Usandt, samt at ville arbeide for Udbredelsen af almen human Oplysning og Dannelse.²⁹⁰

Selskapet, som riktignok ikke fikk noen lang levetid, har i sitt program uttrykt kampen for å gjøre det intellektuelle feltet uavhengig av andre appellinstanser enn intellektet selv, og innsette den frie forskning som øverste dommer i spørsmålet om hva som er sant og usant. Selskapet hadde sannsynligvis franske forbilder. På slutten av 1860-tallet fantes det nemlig flere selskaper og journaler i Paris som tok navnet ”la libre-pensée” eller lignende.²⁹¹ Disse hadde et noe varierende rykte i borgelige kretser. Noen var uttalt ateistiske, som George Flourens’ journal *Libre-Pensée*, som ble startet i 1870, og hvis utsagn ”fienden, det er Gud”, fikk mange til å gyse. Som Brandes oppfattet de franske og belgiske fritenkerne seg som forvaltere av arven fra den franske revolusjonen og opplysningstenkningen. Men en understrøm var samtidig soleklart ateistiske, noe som kan bidra til å forklare en del av den frankofobien som forbandt den radikale intelligensia med franske ”oppløsningsideer”. Brandes, om han selv var ateist eller ikke spiller ikke så stor rolle i denne sammenhengen, åpner opp for religiøse posisjoner innenfor fritenkerbegrepet. Det blir derfor feil å si at han var en dårlig fritenker, fordi han enkelte steder kan uttrykke et nyansert forhold til religion.²⁹² Brandes egen forståelse av begrepet stritter i det minste i mot. Fritenkeriet var kjetersk, men ikke irreligiøst! Som han skriver selv: ”Ordet Tænker har til alle Tider været ensbetydende med Ordet Kjætter.”²⁹³ Fritenkeren ble på den ene siden gjort til kjetter, men på den andre side kan man si at det til en viss grad var et villet kjetteri. Hovedpoenget var tanken ikke skulle være konform. Og denne tenkningens sak hadde religiøs men også kjetersk karakter. Den sanne tenkeren skulle stå fullstendig fritt i forhold til enhver ytre innskrenkning, i form av sosiale fordommer og utenom-intellektuelle autoriteter. Individet har ikke noe annet valg når det kommer til tenkningen: ”Man kan tale som de Andre eller tale de Andre efter Munden, men man kan ikke tænke med de Andres Hjerne, saalidt som man kan mættes af den Mad, de Andre spise.”²⁹⁴

²⁹⁰ ”Litteraturselskabet” i *Dagens nyheder* 16.3.1872.

²⁹¹ Jaqueline Lalouette, *La libre pensée en France 1848-1940*, (Paris: Albin Michel, 1997), 33-34.

²⁹² Pil Dahlerup, ”Georg Brandes og den katolske kirke”, i *Georg Brandes og Europa*, redigert av Olaf Harsløf, 109-136, (København: Museum tusculanums forlag, 2004), 134-135.

²⁹³ Brandes, *Forklaring og forsvar*, 64.

²⁹⁴ Brandes, *Forklaring og forsvar*, 64.

5.4 “Det intelligente Europa” – Brandes’ lærde republikk

Fritenkningen knyttes ikke bare til individet, men også til et avant-garde-fellesskap han kaller ”det intelligente Europa”, som utgjør en kosmopolitisk åndselite, som om noen, personifiserer hans dannelsesidealer.²⁹⁵ For de nasjonalt orienterte må det ha vært noe utålelig i det å ufrivillig bli plassert i periferien, nesten som en kopernikansk reduksjon av deres egen identitet. For en grundtvigianer som Carl Rosenberg, gjaldt det om å forsvare ”det kristelige, det nordiske og det folkelige” mot det europeiske kulturinntoget som fant sted i Brandes’ tekster. *Hovedstrømninger* var jo også et grandiose forsøk på å formidle den europeiske litteraturen til et dansk og skandinavisk publikum, og verket iscenesetter et bilde av at de intelligente og moderne idéene kommer skyllende inn over Norden. Det intelligente Europa hadde derfor sine største motstandere i den grundtvigianske leiren. Rudolf Schmidt, som riktignok hadde noen bein hver leir, var enig. Som han skriver i et brev til Bjørnson om Brandes’ forelesninger:

Hans nuværende Forelæsning, Sammenstimlen af alle halvdannede Røvere og geile Tøse i Kjøbenhavn men – ingen Sag! (...) lovpriser den franske Aands Typer, efter at de ere knuste og Alverden har seet Rotterne løbe ud. Det er ikke blot mig der er ferdig med ham, det er ethvert Menneske med Hoved og sund Sands, jeg har talt med.²⁹⁶

Og han fortsetter å omtale de som er bitt av ”Tidsaandens besmittelse”: ”Skjøgen i deres Sjæl er for levende.” Det er ikke langt unna kapelane i Garborgs fortelling. Schmidt blåser det opp til en hovedsak at Brandes har forsøkt å hente fransk ånd inn i dansk åndsliv. Brandes på sin side hadde svar parat i forordet til oversettelsen av John Stuart Mills nyttemoral i 1872:

En Udflugt, som man i sin Antipathi mod Europas frie Videnskab i den senere Tid har grebet til herhjemme, er den, at man betittler alt det Orthodoxien Ubehagelige i Natur- og Aandsvidenskaberne som Udstrømning af den franske Aand, hvilken Aand man da undertiden gjør mig den meget ufortjente Ære at opstille mig som Representant for. Imod denne (snart sensualistiske, snart materialistiske, snart atheistiske) franske Aand maner man da gjerne saa nordiske og germaniske Aander op, som man blot kan overkomme. (...) I Nutidens Videnskab er Nationalforskjelligheden af en stedse mer forsvindende Betydning, ethvert Lands Forskere støtte sig til fremmede Forskeres Resultater. (...) Valget er da ikke mellem Frankrig paa den ene Side, Tydskland og England paa den anden som aandelig Alliance, nei Valget er det mellem det intelligente, oplyste tænkende og villende England, Frankrig, Tydskland paa den ene Side og det forældede, reactionære og obskurantistiske England, Frankrig paa den anden.²⁹⁷

²⁹⁵ Berthelsen og Egebjerg, ”Europa i Danmark, Danmark i Europa.”, 109.

²⁹⁶ Rudolf Schmidt, sitert i Bjørnstjerne Bjørnson, *Brevveksling med danske 1854-1874*, bd.3, (København: Gyldendal, 1974), 171-172. At det var nettopp Schmidts anmeldelse av *Emigrantlitteraturen* som fortonte seg som den mest perfide, kommer ikke som en overaskelse når man leser brevene hans til Bjørnson. Lignende metaforer om rotter og avgudsbilder benyttes i kommentaren til *Forklaring og forsvar* i Fædrelandet 27.4.1872.

²⁹⁷ Brandes, forord til John Stuart Mill, *Moral grundet paa Nytte-eller Lykkeprincippet*, vii-viii.

Intelligensen og sannheten er universel, og kjenner ingen landegrenser. Det ene kan derfor ikke være absolutt sant i København på samme tid som det andre er absolutt sant i Paris. Det er derfor bare bra at vitenskapen og tenkningen blir mer kosmopolitisk. ”De Mænd, der elske Ideerne og Sandheden, udgøre et naturligt Broderskab” skal det ha stått i et anbefalingsbrev Brandes fikk av Hippolyte Taine. Og han videreformidler det stolt til et dansk publikum i en artikkel samme år.²⁹⁸

Det intelligente Europa ble satt opp i mot forestillingen om det moderne storbylivets dekadanse og mangel på religion. En eksponent for et slikt syn var pamflettisten og legen Schleisner, som et sted i sin Brandeskritikk skrev at pariserbefolkningens unge menn var ekstra utsatt for selvmord og sinnssyke – og her mente han å tale vitenskapelig og objektivt, med kildehenvisning til en fransk ”sindsygelæge” - fordi oppdragelsen var slapp, og at man der hadde en ”Mangel paa al Tro” og ”Mangel paa moral i Litteraturen”, en ”Egoismens Kultus” og en ”Jagen efter materielle Nytelser”, som resulterte i ”Pludselige lykkesomskiftninger, tiltagende brændevinsdrik og ’les raffinements honteux de la débauche’.”²⁹⁹ Helt motsatt snakket Brandes i *Hovedstrømninger* om Paris, ”denne intelligentsens By”.³⁰⁰ Brandes var på linje sin samtid når han anerkjent Paris som et modernitetens og en litteraturens hovedstad.³⁰¹ Senere skulle han også regne det som finkulturens, artisteriets og dannelsens hovedstad, i kontrast til Berlin, som han så på som en by i vorden, en mulighetenes by for litteratur og kunst.³⁰² Denne imaginære verdi-geografien, og periferibevisstheten, som kommer så tydelig til uttrykk i *Hovedstrømninger*, ble mottatt av et publikum som tenkte på motsetningen mellom det katolske og protestantiske Europa som et dyptgripende og grunnleggende skille. Og som samtidig hadde tunggrodd forestilling om det utenlandske storbylivets dekadanse, rotløse og revolusjonære tendenser.

Men Brandes forstod ”det intelligente Europa” som en allianse av frie emansiperte ånder, som ikke begrenser sitt nedslagsfelt til et nasjonalt fellesskap. Den gode europeeren Brandes ønsket å utvide intelligensens og dannelsens orienteringsfelt, ved å bryte ned nasjonen som

²⁹⁸ Georg Brandes, ”Ernest Renan. Et Rejseindtryk”, i *Nyt dansk Maanedsskrift*, vol.1, (1872): 144-165, 144.

²⁹⁹ Schleisner, *Den sensualistiske Lære*, 38-39.

³⁰⁰ Brandes, *Reactionen i Frankrig*, 206.

³⁰¹ Kjetil Jacobsen, ”Parisermytens mediearkeologi. Hva var en modernitetshovedstad?”, i *Arr. Idéhistorisk tidsskrift*. Nr.1-2 (2008): 71-85.

³⁰² Sylvain Briens, ”*Geographie de la percée moderne*”, i Annie Bourguignon, Konrad Harrer og Jørgen Stender Clausen, *Grand courants d’échanges intellectuels: Georg Brandes et la France, l’Allemagne, l’Angleterre: Actes de la deuxième conférence internationale Georg Brandes, Nancy, 13-15 Novembre 2008*, (Bern: Peter Lang, 2008), 257.

kulturell konstruksjon. Men også Brandes' egen europeiske elite er en konstruksjon, i slekt med 1700-tallets "lærde republikk". Han bruker også andre betegnelser på samme størrelse: "Menneskehedens Elite, de hvis Dom man ene bør rette sig efter"³⁰³, og utvidet til å gjelde både levende og døde kunne han snakke om "det åndelige Samfund", som er det samfunnet "det fremragende Individ" har med store forfattere, kunstnere og tenkere i bokform.³⁰⁴ Altså var det også noe problematisk, noe med det åndelige samfunn som måtte gjøre tenkeren kjettersk i sitt daglige habitat. Men det åndelige samfunn var bare delvis et reelt menneskelig fellesskap. Den universaliteten Brandes setter iscene bygger også på en "imaginær geografi" og det intelligente Europa er fortsatt et *imagined community*, på lik linje med nasjonen.³⁰⁵ Hans kosmopolitisme begrenset seg til Europa. Men begrensningen til tross. Denne lærde republikken overskred det rådende dannelsesfeltets grenser.

5.5 Fritenkningens komparativitet

Københavns byutvikling eskalerte i siste halvdel av 1800-tallet. I 1857 rev man byportene, og voldgravene ble tettet igjen. Nørrebro, Vesterbro, Østerbro og Amagerbro steg frem som ny mark, for ny bebyggelse. Nye tider var på vei. Verden utenfor voldgravene begynte å sive inn som den ikke hadde gjort tidligere.³⁰⁶ Symbolsk ble denne prosessen fordi man på kulturområdet også mente å se den samme utviklingen. Viggo Hørup var en av dem som mente å se forbindelsen:

Demningen mod Udlandet blev brudt paa en Gang fra mange Sider. Den var i samme Nu som skyllet bort, og en hel Hær af fremmede Forfattere, af ukendte Navne, af nye Tanker og Spørgsmaal gik som en Springflod af Oversættelser ind over Landet.³⁰⁷

Bildet Brandes gir på forholdet mellom Danmark og Europa i *Emigrantlitteraturen* er noe annerledes, men det er av samme voldsomhet: "Vor litteratur er som et lille Kapell i en stor

³⁰³ Georg Brandes, *Forklaring og forsvar*, 66.

³⁰⁴ Georg Brandes, *Forklaring og forsvar*, 65. Men "jo mer han har levet med disse Aander, i disse Omgivelser, des vissere vil han komme i Collision med det Samfund, af hvilket han umiddelbart, haandgribeligt er omringet, (...)"

³⁰⁵ Thomas Mohnike, "Grand courants, grands homme, grands récits. Structure de la géographie des nations dans l'œuvre de Georg Brandes", i Annie Bourguignon, Konrad Harrer og Jørgen Stender Clausen, *Grand courants d'échanges intellectuels: Georg Brandes et la France, l'Allemagne, l'Angleterre: Actes de la deuxième conférence internationale Georg Brandes, Nancy, 13-15 Novembre 2008*, (Bern: Peter Lang, 2010), 37.

³⁰⁶ Hans Hertel, "Nødig, men dog gerne – Da Danmark blev moderne.", 22. Hertel siterer også forfatteren Herman Bang, som i *Realisme og realister* fra 1879 skrev at: "Det ejendommelige for de sidste Aar i vor Literatur er jo netop, at Voldene sløjfes, og de Strømninger, der har bevæget den øvrige Verden i over en Menneskealder, endelig er naaet til os; er naaet til os, ganske simpelt, fordi Intet kan standse Tiden, (...)"

³⁰⁷ Hørup, "De Nationalliberale og Dannelsen", 160.

Kirke, den har sit Alter, men Hovedalteret findes ikke her.”³⁰⁸ Hovedalteret kan også sees på som et bilde på ”det intelligente Europa”, og som han vil vise i ”Hovedstrømninger”, har ”hine store Hovedlandes Litteraturer” allerede for lenge siden ”sprængt de Diger, der opkastedes paa dens Vei.”³⁰⁹ Strømningsmetaforen, og alle dens bimetaforer - diker, kanaler, floder - som han benytter for å gi liv til i sitt historiske narrativ, er kanskje en referanse til Københavns bybilde? Metaforen gir et bilde av en verden utenfor, som slippes mer og mer inn, og gamle horisonter forflyttes. *All that is solid melts into air.*

Noen fant moderniseringen frigjørende, andre fant den problematisk. Grundtvigianernes forhold til alt ”fremmed” var stort sett negativt. En av dem var Niels Jokum Termansen (1824-1892) som presiserer det grundtvigske frihetsbegrepet i en tale ved vennemøtet etter Grundtvigs død i september 1872:

Grundtvig har været den ypperste Talsmand blant os for Friheden, ganske vist ikke for det, der saa tidt er kaldt Frihed ude i Verdens store Rige, (...) hans Frihedsfølelse var i Ordets sandeste Betydning Personlighedens Frihed, og derfor var det, han søgte, for at bruge hans egne Ord, først Hjertets Frihed, ikke blot Frihed til at tro, elske og hade frit; thi det kan ingen forbyde, men *Frihed (...) i det Hele for Indblanding af nogen borgelig Magt i Hjemmets og Hjertets Forhold og Frihed endelig for Folket for at styres af fremmede Grundsætninger* (min uth.). Her mødes det da med Aandens Frihed, som bestaar deri, at Folket frit maa have Lov til at lade sin naturlige Tankegang udtales og udtrykke sig gjennem sit Modersmaal, en Frihed, der krænkes ved den Dannelselse, der har fremmed Præg og hviler på fremmed Grund.³¹⁰

Folket måtte ha selvbestemmelsesrett. Men hva om de fremmede grunnsetninger var sanne? Og enda verre for Termansen, hva om det forholdt seg slik at det fremmede ikke lot seg stenge ute? Brandes synes å være av en slik mening:

Hvis Ideerne vare saa høflige at spørge smukt om Forlov, før de passerede Landenes Grændser, ja da var der Håb. Men det nytter ikke at drage Cordon eller at kalder Borgervæbningen i Vaaben. Den samlede Borgervæbnings Bajonetter formaae ikke at spidde en Tanke.³¹¹

Grensekontrollen av de utenlandske ideer var ikke lenger mulig, og var heller ikke ønskelig, mente Brandes. Ideer er ideer, uavhengig av deres opphav.

Den internasjonale fritenkningen var riktignok en ting, men kommunikasjonen mellom de forskjellige landenes fritenkere var noe annet, og her var Brandes en pioner. Nasjonale

³⁰⁸ EL, 10.

³⁰⁹ EL, 14.

³¹⁰ Sitert i Stangerup, *Kulturkampen*, bd.1, 46.

³¹¹ Brandes, *Forklaring og forsvar*, 50.

fordommer og språkbarrierer, gjorde at samtidens store intellektuelle, som John Stuart Mill og Hippolyte Taine, intellektuelt sett levde isolert fra Tyskland. Til tross for at de begge på sin måte var uttalte kritikere av tysk litteratur og filosofi, avslørte de overfor Brandes at de ikke hadde særlig god forståelse for tysk kultur(Taine) eller tysk språk (Mill).³¹² Mange tyske intellektuelle oppfattet på sin side *Bildung* og *Kultur* som en motsats til fransk og engelsk *civilisation*, som de plasserte trygt innenfor kategorier som overfladiskhet, ensidig nyttetenkning, rasjonalisme eller materialisme.³¹³ Det er imidlertid når han i 1870 oppdager denne kommunikasjonssvikten eller kulturelle skyttergravene, Brandes begynner å øyne muligheten for å utrette noe: ”Her er et helt nytt Gebet”, skriver han i et brev, ”en hel ny virksomhed(...) man behøver ej være noget Geni for at indlægge sig Fortjeneste, naar man allerede har den sjeldne at kjende begge parter, der sige Goddag og Økseskaft til hinanden.”³¹⁴ I artikkelen om John Stuart Mill, som stod på trykk i *Illustreret Tidende* i 1872 het det:

Jeg betviler, at man nogensinde faaer et kraftigere Indtryk af hvor langt Europa staaer tilbage i Cultur, end naar man i nogen Tid reisende fra Land til Land ret kommer under Veir med den gjensidige Uvidenhed, som de betydeligste Mænd i de forskjellige Lande nære om hinandens Fortjenester og Værd. Man føler, at man selv uden Genie kan gjøre en ikke ganske ringe Nytte ved at studere, confrontere og forstaae alle disse store Aander, der ikke fortaa hinanden indbyrdes.³¹⁵

Her viser det seg at han ikke så på dansk isolasjon som et særegent fenomen. Også andre europeiske, selv hovedlandene, var åndelig sett isolert. Brandes var skolert i både tysk, fransk og engelsk språk og kultur, så han hadde kunnskapene, men også, noe som var minst like viktig, viljen, til å foreta sammenlikningene mellom de ulike landenes litterære og kulturelle *Hovedstrømninger*. Om metoden skriver han i innledningsforelesningen:

Den sammenlignende Litteraturbetragtning har den dobbelte Charakter at nærme det Fremmede til os saaledes, at vi kunne tilegne os det, og at fjerne vort Eget fra os saaledes at vi kunne overskue det. Man seer hverken hvad der ligger Øiet altfor nær eller altfor fjernt.³¹⁶

³¹² Knudsen, *Frigøringens vej*, 169. Se også de respektive artiklene i *Illustreret Tidende* om John Stuart Mill på http://illustrerettidende.dk/iti_pub/cv/main/Haeftexsql?nnoc=iti_pub&p_AargangNr=13&p_HaeftNr=641 og Hippolyte Taine på henholdsvis http://illustrerettidende.dk/iti_pub/cv/main/Haeftexsql?nnoc=iti_pub&p_AargangNr=13&p_HaeftNr=643 og http://illustrerettidende.dk/iti_pub/cv/main/Haeftexsql?nnoc=iti_pub&p_AargangNr=13&p_HaeftNr=644 (lesedato 5.5.2012)

³¹³ *EL*, 8-9.

³¹⁴ Fenger, *De unge Brandes*, 173.

³¹⁵ Georg Brandes, ”J. S Mill. Et rejseindtryk.”, http://illustrerettidende.dk/iti_pub/cv/main/Haeftexsql?nnoc=iti_pub&p_AargangNr=13&p_HaeftNr=641 (lesedato 5.5.2012)

³¹⁶ *EL*, 7.

Mulighetene for at prosjektet skulle lykkes var betinget av at han fikk gehør for sin kritikk av det nasjonalliberale og grundtvigianske taket på dannelsesfeltet. Tradisjonelt sett hadde tysk kultur ligget nærmere den danske, men etter krigen i 1864, var ikke dette lenger en forbindelse som ble dyrket med oppriktig glede. Og fransk kultur, var, som jeg har påpekt, heller ikke i høy kurs. I et tilbakeblikk, skriver Brandes:

Man havde en Følelse af at være udespærret fra Europas Kulturliv(...) I Danmark havde man i Løbet af en Aarrække udviklet den Kunst at læse den europæiske Literatur saaledes, at man læste henover alt det i Bøgerne, der stod i Strid med den nationale Anskuelse om hvad der stod i europæiske Bøger; hele Grupper af fremmed Literatur var bestandig forblevne fremmede for de Dannedes Læsning, og da man tilsidst af politisk Uvilje afbrød den aandelige Forbindelse med Tyskland, havde man tilstoppet Kanalen, gennem hvilken ogsaa Norge længe havde modtaget meget af Europas Kultur; samtidig frygtede man den franske Dannelse som frivol og forstod kun Lidet af engelsk Sprog og Aand.³¹⁷

Problemet for Brandes var at de europeiske hovedstrømningene ikke nådde frem til periferien, og at de ble forhindret av den nasjonale selvtilfredsheten. ”Nu er en næsten fuldstændig Mangel paa Tilegnelse af fremmed Aandsliv traadt til”, sa han i innledningsforelesningen, ”og den aandelige Døvhed har som Døvheden hos den Døvstumme medført Stumhed.”³¹⁸

Isolasjonen ble også næret av drømmer om å være kulturbærende nasjon, for eksempel Rudolf Schmidt, som skrev et sted at ”der er i Danmark gjort op med den almene Kulturbevidsthed”,³¹⁹ og siktet til forholdet mellom europeisk kultur og dansk kultur. Og det var ikke med gullalderlitteraturen, men Rasmus Nielsens filosofi i ryggen han hevdet dette. Som vi så i forrige kapittel, siktet Nielsens filosofi høyt. Den ville forsone tro og viten. Hvis man godtok at den oppgaven var løst, kunne man med en viss hevde at dansk filosofi lå i forkant av den almenne europeiske kulturutviklingen. Men Brandes lignet i stedet situasjonen med fluen, som trodde at han drev vognen (altså fremskrittet) frem, ”fordi den nu og da gav dens 4 Heste et ubetydelig Stik”³²⁰

5.6 Fritenkningens konsekvenser for samfunnet

Brandes beskriver i artikkelen om Ernest Renan i *Nyt dansk Maanedsskrift* fra januar 1872, (som er et reiseinntrykk), en liten episode fra sitt opphold i Paris. Han hadde oppholdt seg i

³¹⁷ Brandes, *Det moderne gennembruds Mænd*, 42-43.

³¹⁸ *EL*, 13.

³¹⁹ Rudolf Schmidt, ”Forklaring og forsvar”, i *Fædrelandet* 27.4.1872

³²⁰ *EL*, 15. Se også *Det moderne gennembruds Mænd*, 45: ”Man drømte, at man foryngede de fremmede Folk ved sin Idealisme, sine Grundtvigske og Kierkegaardske Idealer, sin stærke Aarvaagenhed. Man drømte, at man var den Kraft, der kunde beherske Verden, men som af gaadefulde, ubegribelige Grunde i en længre Aarrække havde foretrukket at tygge Sul fra Fremmedes Bord ”

Paris, ikke lenge før krigen mellom Frankrike og Preussen brøt ut, altså i 1870. Brandes omga seg med intellektuelle av format, Hippolyte Taine, John Stuart Mill, men også Ernest Renan. Renan ble av Brandes regnet for å være en soleklar fritenker. Hans *Vie de Jésus* fra 1863 var en historisk og vitenskapelig behandling av Jesu liv, hvor han fant naturlige forklaringer på miraklene. Boken ble en skandale og han ble fratatt sin professorstilling. Da krigserklæringen falt, befant Renan seg, av alle steder, i Bergen, på reise sammen med keiser Napoleon III. Før reisen hadde Brandes kunnet fortelle Renan at ”naar han satte Foden paa Norsk Grund, vilde han kunne betegnes som den eneste Fritænker i Norge”, og selv i Danmark fantes det bare en tre-fire stykker.³²¹ Han forteller deretter at Renan lo rått av påstanden, uvisst av hvilken grunn. Kanskje trodde han det ikke. I artikkelen røper at Brandes begrenset fritenkereriet til å gjelde de få som er uttalt fritenkerske, som står frem offentlig og kjemper for den frie tankes sak.³²² Brandes bruker fritenkerbegrepet som et avantgardebegrep og som en hedersbetegnelse:

Hvad dernæst de mange angaaer, som vel kunne, men ikke ville staa ved deres Anskuelser i det Offentlige Samfundet og paa den offentlige Arena, da tilstaaer jeg, at jeg aldrig vil kunne overtale mig til at hædre den Art Mænd med Navnet af den frie Tankes Tjernere.³²³

Brandes forbandt fritenkeriet med en liten gruppe intellektuelle, ”Menneskehedens elite”, som kjempet for den frie tankes sak offentlig. Men det var jo ikke et samfunn i egentlig forstand, men, som vi har vært inne på allerede, et konstruert åndsfellesskap. Man kan godt si at det i fritenkningen som tankefigur ligger en begynnende aristokratisk radikalisme, 16 år før forelesningene om Nietzsche, som han lot trykke under tittelen ”Aristokratisk radikalisme. En afhandling om Friedrich Nietzsche” i *Tilskueren* i 1889. I det minste er det her et sterkt aristokratisk element. Men det er ikke folkets eller nasjonens, men menneskehetens elite fritenkeren skal oppfatte seg som en del av. Denne liberale elitismen som Brandes forfektet var i slekt med John Stuart Mills elitisme, der han snakket om de få enere, som var “the salt of the earth; without them, human life would become a stagnant pool.”³²⁴ I 1872 fantes det en annen form for elitisme som dominerte, nemlig den nasjonalliberale. Men der de nasjonalliberale var negativt innstilt til utvidelse av stemmerett og innføring av parlamentarisme, anerkjente Brandes og andre liberalere demokratiets berettigelse. Men den

³²¹ Brandes, ”Ernest Renan”, 148.

³²² Georg Brandes, ”Erklæring til Fædrelandets 44”, i *Dagens nyheder* 13.2.1872.

³²³ Brandes, ”Erklæring til Fædrelandets 44”, i *Dagens nyheder* 13.2.1872.

³²⁴ Mill, *On liberty*, 71.

sterke tradisjonen for å hevde det opplyste individets rett stod i stadig spenning til demokratiseringen.³²⁵

Fritenkningens kulturelitisme, slik Brandes formulerte den, er likevel anerledes i sitt syn på massen, sammenlignet med den nasjonalliberale dannelseselitismen, som det kommer frem i *Emigrantlitteraturen*:

Hvad er sørgelig som den dybe Kløft, Avantgardens altfor raske Fremadskriden, og de mindst begunstigede Klassers Udespærring fra al høiere Dannelse har afstedkommet mellem de Dannede og de udannede i alle Folkeslag, og hvad er naturligere og bedre end at Videnskabsmanden og Kunstneren af al Magt bestræber sig for at afføre sig al fagmæssig Fornemhed og vænner sig til om muligt at iklæde sine Følelser og Tanker den simpleste, den lettest fattelige Form? Men bør man derfor glemme, at Veien gaar opad, bestandig opad, at "excelsior" er Løsenet, som det hedder i Longfellows deilige Digt, og er der Fornuft i den Bestræbelse at ville kalde Avantgarden tilbage for ikke at overanstrenge Efternølerne eller endog at ville hugge den ned for at hele Hæren skal være samlet?³²⁶

Her kommer den dynamiske fremskrittstanken til uttrykk, en forskjell blant annet Bjørnsons kritikk av intelligensens elitisme ikke fanget opp. Man kan kanskje forstå ham, fordi Brandes andre steder kan omtale den kompakte majoritet som "vilde Dyr, "sande Aber" "Dosmere og Ignoranter". Men prinsippielt sett ser vi av sitatet ovenfor at han i det minste ikke stenger dosmerne og ignorantene ute fra å følge etter i avant-gardens fotspor.³²⁷ Kløften mellom intelligensen og massen var sørgelig, skriver han. Det sa aldri noen av de nasjonalliberale, som tenkte mer paternalistisk om saken. Orla Lehmann, mente for eksempel at de dannede skulle lede "almuen", "ved en agtelsesfuld og kærlig Omhu for dens Vel."³²⁸ Almuens opplysning var ikke en uttalt bekymring, så lenge de vise folkefedrene tok seg av dem.

Hos Ernest Renan møtte Brandes oppfatningen om at folkeopplysning som politisk prosjekt måtte være fullstendig og gjennomgripende hvis det i det hele tatt skulle nytte. "Nei, lad os være enige om", skal Renan ha fortalt Brandes, "at kun hos den høit Dannede er Dannelsen et Gode, men at Halvdannede, kun kunne betragtes som unyttige og indbildte Abekatte."³²⁹ Renans holdning til muligheten for forbedring av den kompakte majoritet er preget av et

³²⁵ Eivind Tjønneland, "Ibsen, Brandes og ideen om fremtidens aristokrati", i Astrid Sæther, Atle Kittang og Jørgen Dines Johansen, *Ibsen og Brandes: Studier i et forhold*, (Oslo: Gyldendal, 2006), 142-158. Jfr. Også Kristensen, *Georg Brandes*, 118-119.

³²⁶ *EL*, 240. *Excelsior* (lat.) betyr "stadig høyere!" Ordrett: "mer ekselent!"

³²⁷ Møller Kristensen, *Georg Brandes*, 96. Han bruker for øvrig betegnelsen *arrièregarde* (baktroppen) et sted i *Den romantiske skole i Tydskland*, 133. Men da er det ikke for å betegne massen eller folket, men for å beskrive den reaksjonære intelligensen blant romantikkens forfattere.

³²⁸ Sitert i Carl Erik Bay, "Mellem kultur og politik, mellem magt og ret. Georg Brandes og forfatningskampen i 80'erne" i *Den politiske Georg Brandes*, 88-113, redigert av Hans Hertel og Sven Møller Kristensen, (København: Hans Reitzel, 1973), 92.

³²⁹ Georg Brandes, "Ernest Renan", 156.

enten-eller: Enten gi en mann tjue års utdanning, eller ingen. Å utdanne massene til middelmodighet ville bare føre til en verre situasjon enn om man lot dem forbli uskyldige og uopplyste. Fritenkerne må derfor bare finne seg i en opposisjonell rolle inntil folket er vokst ut av sin umyndige tilstand. Men det ligger ikke innbakt i Brandes' forestillinger, at en slik tilstand skal eller bør vare ved til evig tid. Ellers hadde han ikke etablert Litteraturselskapet?

Fullt så eksklusivt ble ikke fritenkerbegrepet oppfattet av Brandes' kritikere. Biskop Monrad var også her riv ruskende uenig: "Fritænkeriet er ingenlunde begrenset af et saa lille Tal. Det er desværre udbredt i alle Stænder, og er endog paa sine Steder sunket til Almuen."³³⁰

Fritenkeriet for Monrad var massens tøylesløshet, og mangelen på religiøsitet, som samtidig viste seg i mangelen på tilslutning til samfunnet. Brandes forvekslet fritenkere og "lærere i fritenkeri", mente han.³³¹ Han så det da som et blant mange opprør "nedenifra", som grunnlaget for enhver revolusjon. Her var Carl Ploug enig: "Den radikale, gudsfornektende og samfundsopløsende Theori maa gaa Haand i Haand med den radikale, materialistiske, samfundsomvæltende Praxis."³³² For Brandes' nasjonalliberale kritikere betydde fritenkningen en farlig frigjøring fra slektens, kirkens, samfunnets, nasjonens bånd – altså, enhetskulturen. I *Fædrelandet* den 17. februar spør han om Brandes i *Emigrantlitteraturen* ikke har kunnet nøye seg med noe med mindre enn å "knipse Samfundet paa Næsen, for med eet Spring at komme paa lige Trin med de store berejste Fritænkere og Radikale, som hvis Ven han ynder at præsentere sig? Vi ville antage det siste."³³³ Han avfeier det altså fritenkningen som en ungdommelig rampestrek (jfr delkapittelet om "den lille rødhet") som indirekte får negative konsekvenser i en tid da samfunnet trues av oppløsningskrefter fra annet hold.³³⁴ Fritenkningen blir bare farlig fordi den kan gi sosialismen og venstrebevegelsen en legitimitet den ikke hadde tidligere.

Ved siden av venstrebevegelsen, var også den danske arbeiderbevegelsen i ferd med å begynne røre på seg i 1872. Pariserkommunen hadde året før sendt sjokkbølger inn i det københavnske borgerskapet, som nå fryktet at sosialismen også skulle gjøre seg gjeldende i Danmark. 15.oktober 1871 hadde den danske seksjonen av *Internationale* blitt stiftet, med

³³⁰ D. G Monrad, "Ernest Renan og G. Brandes", i *Fædrelandet*, 10.2.1872

³³¹ D. G Monrad, "Georg Brandes", i *Fædrelandet* 24.2.1872

³³² Carl Ploug, i *Fædrelandet* 26.3.1872

³³³ Carl Ploug, i *Fædrelandet* 17.2.1872

³³⁴ "Hr. G. Brandes maa være en meget naiv ung Mand" var ordene *Dagbladet* avsluttet sin anmeldelse av Brandes' oversettelse av Mills nyttemoral med, 18.12.1872

Louis Pio som leder. Pio begynte samme år å gi ut bladet *Socialisten*. Da den sosialistiske bevegelsen ennå ikke var godt forstått eller en kjent størrelse på det tidspunktet *Emigrantlitteraturen* fikk sin mottakelse i dansk offentlighet, ble konsekvensen den at Brandes lett kunne slås i hartkorn med deres tendens. ”Sosialist” fungerte på dette tidspunktet som en merkelapp eller et skjellsord, på samme måte som ”fritænker”.³³⁵ Men ikke bare Ploug så sosialismen lure under Brandes’ litterære agitasjon, også sosialistlederen Louis Pio så likheten, og trykte den 23.mars 1872 en hyllest til Brandes i ukebladet *Socialisten*, hvor det blant annet het:

Hvor længe vil den ’offentlige Mening’ finde sig i at være i Hænderne paa en Flok Idioter med mugne Sjæle og Hesteforstand?(...) Der er slet ingen Tegn paa, at Tankefrihedens Sol vil stige op og sprede Bornerthedens og Kammeraderiets Taager.- Dog jo! En enkelt lysende Stribe har vist sig i Horisonten; et enkelt Menneske har vovet paa Litteraturens Enemærker at udfordre sin innendlandske Samtid til en Kamp lig den, vi nu fører paa det ”sociale” Territorium. Sfærerne er forskellige; men vi erkender fuldt vel, at den Kamp maa også kæmpes, før fremskridtet er sikret, og derfor hilser vi Arbejdere med et Hurra den Mand, der har vovet at rejse Fornuftens og Frihedens friske, vaargrønne Banner i de tilstøvede ’lærde Sale!’³³⁶

Brandes agiterte jo ikke *med* massene, men forsøkte å reformere litteraturen og dannelsen. Men når han først fikk uventet støtte, var det nok et bevis for Ploug og andre, om at, selv om Brandes ikke selv skjønnte hva fritenkeriet førte til, så fantes det likevel en forbindelse i det skjulte mellom han og sosialismen, mellom det de så som den gudløse teori og den samfunnsoppløsende praksis. På den annen side, kunne man peke på at Brandes var opptatt av samfunnsstenkningen som lå implisitt i all litteratur. Synet på samfunnet, og viljen til å engasjere seg, var jo noe han la vekt på, også i innledningsforelesningen, hvor det het:

Det er ikke saameget ydre Love, der behøve at forandres, om end ogsaa de, som det er den hele Samfundsbetragtning, som den yngre Slægt fra Grunden af maa omforme og opløie, før en ny Litteratur kan skyde op.³³⁷

Men hva slags ”samfundsbetragtning” var det Brandes ville sette i stedet for den som allerede var rådende? Brandes’ var jo alt for aristokratisk i holdningen, til at ryktet som sosialist kunne tåle nærmere etterprøvelse. Likevel følte han det nødvendig å rykke ut i avisenes spalter for å dementere ryktene om sin egen angivelige sosialisme. I motsetning til fritenkerbegrepet, som han så på som en hederstittel, var sosialist noe han i 1872 ikke var fullkomment tilfreds med å bli utpekt som. Muligens delte han også noen av borgerskapets fordommer, på dette

³³⁵ Bent Søndergård, ”Georg Brandes’ forhold til socialismen i 1870’erne og 80’erne”, i *Den politiske Georg Brandes*, 67-87, redigert av Hans Hertel og Sven Møller Kristensen, (København: Hans Reitzel, 1973), 67.

³³⁶ Louis Pio, ”En Banstraale”, i *Socialisten*, Mars 1872.

³³⁷ *EL*, 27-28.

tidspunktet. Det er i alle fall først høsten 1872 han ser ut til å ha tilegnet seg et visst innblikk i sosialismen og arbeiderbevegelsen. Det skjer i møtet med den tyske sosialistlederen Ferdinand Lassalles' skrifter, som han studerer, og skriver en rekke artikler om, som samles i bokform og utgis på tysk i 1877 og dansk i 1881. Hos Lassalle fikk han større kritisk distanse til borgerskapet, og la deretter mer vekt på klassebegrepet, men det lå utenfor hans horisont i *Emigrantlitteraturen*. Han forble likevel sympatisk til liberalismen. Som han sa i 1877: "Alle mine Sympathier ere med den oplyste Liberalisme."³³⁸

5.6.1 En hanske kastet til sedeligheten

En ting var den rent intellektuelle siden ved fritenkningen, en annen var den moralske og sedelige. Jeg har beskrevet "fritenkning" som et polemisk ord, som Brandes på den ene siden forsøkte å gjenreise, men som alle hans motstandere så noe irreligiøst og farlig ved.

Fritenkningen truet den sedelige orden, fordi den åpnet for at hvert individ kunne komme frem til sine egne svar og midlertidige løsninger på de store livsproblemer. Men da kunne det heller ikke finnes noen offisiell moral? Han selv understreket, i en passasje hvor han snakket om Madame de Staëls roman *Corinne*, at mangelen på religiøse dogmer ikke ville føre til en slik moralsk oppløsning: "Der gives ingen anden Atheisme end Kulde, Egoisme og Lavhed."³³⁹ Om det er en ren utlegning av noe han finner i romanen *Corinne* eller om det er i takt med hans egen oppfatning er det ikke lett å avgjøre sikkert. Kanskje har det ikke så stor betydning, siden påstanden uansett er offentliggjort som en mulig anskuelse i et offentlig rom som ikke kjente særlig mye til den slags ting fra før? På den annen side, fremstår det som mindre problematisk å identifisere Brandes med setningen, for den stemmer overens med noen av hans tidligere utsagn i *Emigrantlitteraturen* om samfunnets fordommer, som virker hemmende på individets religiøsitet:

Medens det Naturlige ville være, at Individet formede sig selv sine Anskuelser og sine Principer om de høieste Ting, gav sig selv Love for sin Opførsel og efter Evne søgte Sandheden med sin egen Hjerne, forefinder Individet ved sin Fødsel først en færdig Religion, i ethvert Land en forskjellig, dets Forældres, som længe før det selv føler eller tænker religiøst, bliver det indpodet; saaledes kvæles i Spiren al religiøs Productivitet, eller kvæles den ikke, saa ved Individet! Det er en Handske kastet til Samfundet.³⁴⁰

³³⁸ Sitert i Carl Erik Bay, "Mellem kultur og politik", 91.

³³⁹ *EL*, 198.

³⁴⁰ *EL*, 138.

Men det er klart at et slikt syn fører til at religionen blir, om ikke en privatsak, så i alle fall ikke et offentlig anliggende. Religionen blir en sak for individet. Dessuten restaureres det jordiske livets verdi. Livsbejaelsen og sansningen får tilbake en del av sin verdighet og all pietistisk syndsforståelse oppløser seg til et absurd konsept. Det er først og fremst her vi kan snakke om Brandes' naturalisme. Naturalismen betydde at man fattet sine anskuelser og forstod seg selv innenfor naturen. All dualisme, kunne snike inn det han annensteds omtaler som "det dogmatisk Overnaturlige."³⁴¹ Men hos Brandes er dette et frihetsbudskap, ikke et forsøk på å gjøre mennesket til et determinert vesen. Sven Møller Kristensen har derfor med rette omtalt Brandes naturalisme for humanisme.³⁴²

Sedeligheten er i utgangspunktet like uklart definert som fritenkeriet. Det kan refere uspesifisert til en mer generell respekt for samfunnets tradisjoner, institusjoner og normer for anstendighet og sømmelighet. Vi kan nevne ekteskapet, familielivet, utdanningsinstitusjonene, og kirken som eksempler. Men hva hviler egentlig opprettholdelsen av samfunnets institusjoner på? Overbevisning eller kritikk? Brandes lovet ingen hjemkomst til en åpenbart sannhet, som mange av de nevnte institusjonene ble ansett å hvile på. Fritenkningens dannelsesprosess endte ikke opp i et stadium hvor kritikken opphørte. Oppdragelse til den frie tanke var derfor en sosialiseringsform av en ny moderne art, der sedvanen mistet legitimitet så lenge den ikke kunne gjøre rede for seg rasjonelt. Selv om sedelighet også ble brukt mer generelt om den sosiale moraltilstanden, og individets innordning i familien, kirken og staten, var samtidig sedelighetens kobling til seksualitet og seksualmoral sterk. Michel Foucault snakket i *Seksualitetens historie* om at fritenkeren på 1800-tallet hadde et rykte på seg for å være pervers, muligens i forlengelse av forestillingen om libertineren fra tidligere århundrer.³⁴³ Dette hang nok sammen med den positive vurderingen av livsbejaelsen, som også var et sterkt element i *Emigrantlitteraturen*. Det var nok også grunnen til at grundtvigianeren Carl Rosenberg ikke var særlig begeistret:

Vi kunde umulig faa andet ud af Hr. Brandes' Forelæsninger end at Lysten skal sættes i Lovens Sted, og at den "frie Tanke" er den, som hævder dene Lystens Ret lige over for Samfundsbevidsthedens Tvang.³⁴⁴

³⁴¹ Brandes, *Det moderne gennembruds Mænd*, 398.

³⁴² Kristensen, *Georg Brandes*, 155-160.

³⁴³ Michel Foucault, *Seksualitetens historie*, bd.1, oversatt av Espen Schaanning, (Oslo: Eksil forlag, 1999), 49: "(...)bak fritenkeren, den perverse."

³⁴⁴ Carl Rosenberg, "Den frie Tanke og det danske Aandsliv i det 19de Hundredeaar I", i *Hejmdal* 11.3.1872.

Han oppfattet altså den frie tanke som ensbetydende med den frie lyst, eller som han selv uttrykte det: ”uden al besmykkelse paa rent Dansk: Parringen i Flæng.”³⁴⁵ Opp mot de ”Ormædte Frugter af den frie Tankes Gifttræ” satte Rosenberg ”det uendelig sædeliggjørende Menighedsliv.”³⁴⁶ Rosenberg så klart forbindelsen mellom fritenkerens emansipasjon og den seksuelle emansipasjon. Hvis den frie tanke ble anerkjent, måtte nødvendigvis den tradisjonelle oppfatningen av seksualiteten vike. En annen av kritikerne, Schleisner, skrev at ”Dr. B. hadde slaaet den dannede Bevidsthed lige i Ansigtet” og han begrunnet det med at ”han har søgt at indføre den sensualistiske Livsanskuelse, der ikke passe for os og forhaabentlig aldrig vil komme til at passe for os”.³⁴⁷ Dannelsen ble oppfattet som noe åndelig, som stod i motsetning til materien og ”kjødet”. Her kom han å preket ”nydelsens Evangelium”. Nå er det vanskelig for oss som i vår tid leser *Emigrantlitteraturen* å finne den særlig utfordrende akkurat på det erotiske. Men det var konsekvensene av det livssynet han fremsatte, som gjorde at man koblet fritenkning og den frie lyst.

Fenger har fremhevet en affære Brandes hadde med en noe eldre gift kvinne, Caroline David, på slutten av 1860-tallet. Uten å gå inn på detaljer, endte det med at hun skilte seg fra sin mann, noe som var svært skandaløst i den tidens borgelige kretser. Her mener Fenger å ha funnet ”den hemmelige kode” til *Emigrantlitteraturen*.³⁴⁸ Ryktene om Brandes’ skandaløse forhold, gjorde ham isolert. Samtidig ga de ham et lidenskapelig forhold til den frie kjærlighets sak, og motstanden mot samfunnets fordommer på dette området (som andre kalte for sedelighet) gikk inn som en vesentlig bestanddel av de frasene han slynger ut i gjennombruddsforelesningene.³⁴⁹ Det kan også forklare hvorfor enkelte av anmelderne, som Rosenberg, Monrad og Schleisner knyttet ”den frie tanke” til ”den frie Lyst”, ”den frække Tanke” med den største naturlighet.³⁵⁰ Det var et lite miljø, og ryktene gikk. Men man så jo også på saken selv. Fritenkningens anti-dogmatikk oppløste i prinsippet sedelighetens bånd.³⁵¹ For å forstå konflikten, er derfor ikke Fengers hemmelige kode strengt tatt nødvendig. Allerede tidlig i sitt forfatterskap, bygget Brandes på et anti-dualistisk idégrunnlag,

³⁴⁵ Carl Rosenberg, ”Den frie Tanke og det danske Aandsliv i det 19de Hundredeaar I”, i *Hejmdal* 11.3.1872.

³⁴⁶ Carl Rosenberg, ”Den frie Tanke og det danske Aandsliv i det 19de Hundredeaar IV”, i *Hejmdal* 14.3.1872.

³⁴⁷ Schleisner, *Den sensualistiske Lære*, 34.

³⁴⁸ Fenger, *Den unge Brandes*, 119-120.

³⁴⁹ Fenger, *Den unge Brandes*, 130-134.

³⁵⁰ Elias Bredsdorff, ”Georg Brandes’ holdning til seksualmoralen”, i *Den politiske Georg Brandes*, 114-138, redigert av Hans Hertel og Sven Møller Kristensen, (København: Hans Reitzel, 1973), 115.

³⁵¹ I H.F Ewalds roman fra 1873, *Agathe*, utbryter presten overfor fritenkeren Gustav: ”Frihed skal råde i alle forhold - det vil sige – slip djævelen løs og lad ham regere med sjælene, som han vil” (H.F Ewald sitert i Jørgen Knudsen, *Frigørelsens vej*, 284.)

som gjorde at hans oppfattning av ”de såkaldte brændende sujetter” måtte bli anerledes enn sin samtids.³⁵² Temaer som utroskap, ekteskapsbrudd, selvmord utfordret den gode viktorianske tone, men det utfordret også det idégrunnlag man bygget sitt samfunnssyn på.

Et ledd i Brandes’ kulturkamp var kampen for en human moral. Det var jo også hans og Brøchners kritikk av Kierkegaard, som i sin stadielære, hadde latt det estetiske og det religiøse stadium svelge det etiske. Annet bind av *Enten-eller*, som skulle representere det etiske stadium, var i følge Brandes ikke etisk nok, fordi det fortsatt var bygget på rent kristelig grunn.³⁵³ Ved siden av den frie tanke som intellektuelt prinsipp, var også *humanitetens frie utfoldelse* en hjertesak. Her åpnet det seg altså muligheter for en ny seksualmoral, som har blitt debateret mange ganger siden. Kraftig ble Brandes involvert i diskusjoner på 1880-tallet, under den såkalte sedelighetsfeiden. Her, som i *Hovedstrømninger*, var motstanden mot det sedelige *hykleriet* hovedsaken. Som han skrev i en artikkel i 1887:

Vi imponeres ikke af Dyden i det regulære Vane-Ægteskab, hvor Halvdelen af Damerne føder Børn i Samliv med en Mand, for hvem de slet intet føler, og hvor den af Frøkenen bekæmpede Kønssdrift altsaa er den eneste Faktor. (...) Og vi imponeres ikke af Renheden i et Samfund, som er bygget paa disse to Hjørnesteene, Ægteskabet og Prostitution og hvis Stadsestue kun er eller synes ren, fordi Skarnet er fejlet sammen i det lige saa store Pulterkammer.³⁵⁴

En puritansk moral fordret seksual avholdenhet og renhet. Brandes var verken talsmann for dekadanse eller ”parringen i Flæng”, men som konsekvens av hans monistiske og naturalistiske livsanskuelse, ble ikke seksualiteten uten videre demonisert eller gjort til et onde i seg selv i hans skrifter. Men han skilte for eksempel mellom en sanselighet som var ”stolt og fri” og sanselighet som er ”ægget og hisset”.³⁵⁵ Han var ikke en apostel for et nytelsens evangelium. Snarere tvert i mot var det, som jeg viste i oppgavens første del, den arbeidende ånd og *vita activa* han tok parti med, mot kontemplasjon og det han kalte for

³⁵² Brandes, *Den romantiske skole i Tydskland*, 8. Flere eksempler: *EL*, 91 og 100.

³⁵³ Brandes, *Søren Kierkegaard*, 173.

³⁵⁴ Sitert i Bredsdorff, ”Georg Brandes’ holdning til seksualmoralen”, 126. Med frøkenen sikter han til Elisabeth Grundtvig, som artikkelen var et svar til. Han skrev for øvrig videre: ”Og hvis vi virkelig i disse smaa Lande kom saa vidt at for os Ordet Dyd, der i gamle Dage betød Dygtighed, Tapperhed, Ævne til at udrette noget godt og nyttigt, skrumpende ind til at betegne den bare Afholdenhet i kønslig Henseende, saa var vi paa Vejen til at blive dummere end vi kan taale. Man tænke sig, at vi allerede næsten er naaet saa vidt i aandelig Henseende, at naar en Fremmed spørger En: Hvad sysselsætter nu mest Sindene deroppe i disse smaa Samfund, hvilke Ideer og Idealer har de? Sa maa man bide sig i Læben for ikke at svare: ’Jo, vi render rundt og passer paa hverandres Kønssdrift(...)’ ”, sitert i Bredsdorff, ”Georg Brandes’ holdning til seksualmoralen”, 127. Vi kan se det samme trikset ”naar en Fremmed spørger” i *Emigrantlitteraturens* periferibevissthet og mange tematiseringer av forholdet mellom det hjemmelige og det fremmede.

³⁵⁵ *EL*, 266. Det første finner han hos Goethe, det andre hos Schlegel.

”vegeteren”.³⁵⁶ Der han omtalte ”vellyst” var det snarere i forbindelse med syndsbevisstheten selv, og ikke i forhold til livsbejaelsen. Pietismens syndsbevissthet var også en vellyst, som han skrev i *Den romantiske Skole i Tydskland*.³⁵⁷

Også debatten om *Emigrantlitteraturen* kan sees som en sedelighetsfeid, fordi fritenkeriets konsekvenser for sedelighetsforholdene straks tas opp av kritikerne. Brandes tok til orde for å gjøre alle samfunnsforhold og menneskelige fenomener til potensielt problematiske fenomener, som kunne settes under debatt i offentligheten og i litteraturen. Her kunne ingen svar tas for gitt. Bare den menneskelige fornuft og tilegnelsesevne kunne nå frem til gode svar og gode løsninger på problemene. Brandes’ fritenkerbegrep introduserte et moderne dilemma, hvor hevdelsen av den enkeltes fornuft gjorde at mellommenneskelige forhold fikk en problematisk status. Hans kritikere snakket om samfunnsoppløsning med god grunn, men samtidig mente Brandes i 1872 at det ikke var noen annen vei å gå for utviklingen, enn ”fremad” mot fornuft og humanisme. Han så ikke på seg selv som samfunnsoppløser, men han var klar på, at han ønsket seg et annet liberalt samfunn, hvor det ikke fantes en offentlig religion.³⁵⁸ Å arbeide mot realiseringen av fritenkningen, eller ”Friheds- og Fremskridtstanken” – var like tåpelig som å prøve og få ”hin Strøm til at strømme tilbake og opad mod sin Kilde.”³⁵⁹

5.7 Det jødiske elementet

Kritikken mot Brandes’fritenkeri kan godt beskrives i et enkelt ord. Men det må til gjengjeld være et monstrøst sammensatt ord, forfattet av Holger Drachman i et brev på 1880-tallet, da han en periode var frafalt brandesianer. Han snakket der om den ”fransk-jødisk-europæisk-unationale-radikal-fandenivoldsk-liderlige retning” i den nyere litteratur.³⁶⁰ Her har man alle anklagene oppsummert, selv om sammenstimlingen av skjellsord kan skilles ut i to deler: Det siste leddet ”radikal-fandenivoldsk-liderlig” sikter til sedelighetsforholdene, samfunnsbetraktningen og den frie tankes skjulte frivolitet. ”Fransk-jødisk-europeisk-unasjonal” sikter til det beklagelige ved at Brandes hadde løftet frem noe fremmed. Forholdet til fransk og europeisk kultur mer generelt var inne i en negativ periode. Det var ikke særlig

³⁵⁶ *Den romantiske skole i Tydskland*, 84.

³⁵⁷ *Den romantiske skole i Tydskland*, 218.

³⁵⁸ *Forklaring og forsvar*, 67.

³⁵⁹ *EL*, 232.

³⁶⁰ Sitat Holger Drachman fra 1880-tallet, etter at han skiftet synspunkt på Brandes. Sitert i Jørgen Knudsen, *Magt og afmagt*, bd1, (København: Gyldendal, 1998), 24.

velkomment innenfor den nasjonale diskursen, å tale om det intelligente Europa som toppen av åndelig fremskritt. Samtidens anti-semitisme la bare ytterligere på vektskålen.

Fritenkningen kunne også utlegges som jødisk, fordi den ikke anerkjente det nasjonale og kristelige som det allmenne og absolutte verdigrunnlag. Både jøden mer generelt og jøden Brandes, talte derfor fra et rotløst utgangspunkt, mente man. Her kunne kritikerne bruke Brandes' egne ord fra et essay om Meïr Goldschmidt, hvor han beskrev den europeiske jødens stilling:

Alt er ham lige nært og lige fjærnt. Han er søn af Spinoza. Derfor er han fra Fødselen af fjendtligt stillet mod enhver europæisk Indskrænkedhed, fribaaren og frifødt baade som videnskabelig Betragter og som digterisk Genfremstiller.³⁶¹

Hans kritikk av nasjonalfordommer og *Hovedstrømningenes* plassering av Danmark i kulturperiferien, oppfylte de anti-semitiske forventningene, og anti-semitismen uteble heller ikke fra spaltene. Etter hvert som Brandes' bror, Edvard Brandes også gjorde seg gjeldende i offentligheten ble det jødiske element bare enda synligere. Det moderne gjennombrudds menn kunne da offentlig ta seg ut som en jødisk klikk. Sjællands beryktede biskop Martensen skrev om jøderegimentet i sin *Christelige Ethik* i 1878: "etter at så mange samfundsbånd er blevet løst, og individualismen har gennemtrængt alle forhold, er jøderne kommet til det trin og indtrådt i et stadium, hvor de kan gå aggressivt, angrebsvis til værks imod kristenheden"³⁶² Anti-semittismen kunne svøpe alle kritikkens anklagepunkter inn i en paranoid helhet, og gjøre, som Jørgen Knudsen har skrevet, jøden til et symbol på den moderne oppløsningen av religion og tradisjon.³⁶³ Hans positive vurderinger av det fremmede, som jeg viste i kapittel 4, kunne også sees i lys av hans "fremmede" semittiske bakgrunn. Henry Gibbons skriver i en artikkel om temaet: "the fact that the Brandes brothers were Jews was taken as *prima facie* evidence of the alien nature of Brandesianism."³⁶⁴ Brandes' heroisering av fritenkeriet måtte, i tillegg til anti-semittismen, kjempe mot beskyldninger for fremmedgjøring, frivolitet, usedelighet og ateisme.

³⁶¹ Georg Brandes, "M. Goldschmidt", i *Samlede skrifter*, bd.2, 447-468, (København: Gyldendal, 1898), 454.

³⁶² Sitert i Knudsen, *Frigørelsens vej*, 282.

³⁶³ Se Jørgen Knudsen, *Magt og afmagt*, bd.1, 16-66.

³⁶⁴ Henry J. Gibbons, "Georg Brandes: The reluctant Jew", i *The activist critic. A symposium on the political ideal, literary methods and international reception of Georg Brandes*, redigert av Hans Hertel og Sven Møller Kristensen, 55-89, (København: Munksgaard, 1980), 64.

5.8 Oppsummering

Brandes' litteraturhistoriske verk forsårsaket at et helt snøskredd av problemkomplekser knyttet til samfunnets og den intellektuelle verdens modernisering. "Striden gällde ej blott ett litet lands litterära förhållanden utan en stor allmänmänsklig angelägenhet, tankens frihet och forskningens rätt", skal litteraten Carl Nyblom ha uttalt i en svensk avis allerede i 1872.³⁶⁵ *Emigrantlitteraturen* kaste, med Brandes' egne ord, "et nyt Princip du paa Markedet, og der stod et slag omkring det."³⁶⁶ Brandes' moderne gjennombrudd var innledningen av kampen for den frie tankes rett. Derfor fikk den så stor oppmerksomhet. Hans kritikere mente fritenkningen var et slag i dannelsens ansikt, mens han selv mente å sitte inne med en overlegen dannelses utifra samme årsak. Han forsøkte å gjøre dannelsen moderne. Det moderne gjennombrudd i Brandes' tekster er, vurdert med utgangspunkt i fritenkerbegrepet, et brudd med den rådende dannelsesforståelsen, men det er samtidig et positivt program for et videre dannelsessyn, av utpreget europeisk og kosmopolitisk art. Hans bøker fra starten av 1870-tallet har et underliggende spørsmål: Hva skal man med en dannelses som ikke er engasjert i de store livsproblemer? At han forsøkte å kuppe dannelsens symboler over på sin side, kom også til uttrykk for at han flere steder i 1870-tallets *Hovedstrømninger* brukte dannelsesromanen over alle dannelsesromaner - Goethes *Wilhelm Meister* - for å illustrere sine poenger og verdivurderinger.³⁶⁷

Brandes forsøkte å renvaske fritenkerbegrepet - men også sosialfiguren *fritenkeren* - og hevde fritenkningens verdier mot den positive religionens talsmenn. Prosjektet lyktes, i det minste på kort sikt, svært dårlig. Hans forsøk på å gjøre det til dannelsens høydepunkt overbeviste ikke offentligheten og den etablerte dannelsen, men det var et ikke ubetydelig stikk til det han oppfattet som et samfunn med alt for dominerende skylapper rundt øynene, og dermed også et alt for snevert intellektuelt orienteringsfelt. Men det etablerte miljøet så, til tross for denne iveren etter å renvaske fritenkeriet, i stedet bare en dannelsens blindvei, fordi den i deres øyne innebar den rene religionsfornektelse. Og den fornektende eller vantro, skrev man i avisen, hadde "dette for atheismen karakteristiske Savn af sikker moralsk Sands."³⁶⁸ Andre kunne

³⁶⁵ Parafraisert i Holger Ahlenius, *Georg Brandes i svensk litteratur till och med 1890. Hans ställning och inflytande*, (Stockholm: Bonnier, 1932), 65.

³⁶⁶ Brandes, *Den romantiske skole i Tydskland*, 5.

³⁶⁷ Brandes, *Den romantiske skole i Tydskland*, 113, 252 og 295.

³⁶⁸ Rudolf Schmidt, "G. Brandes: Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes litteratur", i *Fædrelandet* 11.3.1872.

være mer forsiktige, og fremlegge det som et stadium på vei mot kristendommens sannhet. Et eksempel på det var rektor Caspar Paludan-Müller, som skrev i et avisinnlegg: ”tænk paa Augustinus: han var saa flot en Fritænker som mange andre Hedninger, og dog endte Oldingen som den største af Kirkens Fædre.”³⁶⁹ Fritenkningen ble da oppfattet som noe uferdig, som et stadium på livets vei, men ikke som endemålet. Biskop Monrad, som leverte den mest gjennomgripende kritikken av Brandes i 1872, mente at ”fejlen ligger deri, at den frie Tanke ej har fuldført sin Vandring”³⁷⁰ Brandes’ modernitet lå i at han trosset slike oppfatninger, og gjorde individets selvhevdende holdning til et liberalt dannelsesbegrep, og dermed ble fritenkeriet til noe som i seg selv var positivt.

³⁶⁹ Caspar Paludan-Müller, ”Aaben skrivelse til Hr. G. Brandes”, i *Lolland-Falsters Stiftstidende* 24.2.1872.

³⁷⁰ Monrad, *Den frie Tanke*, 22.

6. Konklusjon

Det jeg har forsøkt å argumentere for er at Brandes moderne prosjekt, slik det ble innledet med *Emigrantlitteraturen* i 1872, bør leses i lys av den intellektuelle historien, og at det fritenkerbegrepet som settes i spill i dette første bindet av *Hovedstrømninger*, forsterkes av den tidligste resepsjonens krasse mottakelse og fordømmelse. Jeg har ville belyse denne kampen, fordi den utgjør en viktig episode i kampen for intellektuell autonomi innenfor litteraturen og universitetslivet, først og fremst i Danmark, men Brandes' kamp får også dernest betydning for Norge, Sverige, Tyskland og andre land. Men en kartlegging av det siste, ville selvsagt ha sprenget rammene for mitt prosjekt, men det er et hull i den historiske forskningen i denne perioden, og det er en komparativ undersøkelse av det moderne gjennombruddet i de forskjellige skandinaviske landene.

Den tilgrunnliggende internasjonalismen og kosmopolitismen i Brandes' forståelse av fritenkerbegrepet, gjorde at det kom på kant med en rekke talsmenn for andre frihetsforståelser, hvor det ikke var individet og tenkningen som skulle frigjøres, men den nasjonale enhetskulturen, i nasjonalliberal eller grundtvigiansk tapning. Et problem for ham var at begrepet "fritenker" så å si ble oppfattet som synonymt med "ateist". Av hans kritikere ble det dessuten oppfattet som samfunnsnedbrytende å ikke bekjenne seg til noen positiv tro. De oppfattet hans kamp mot autoritetsprinsippet som en nihilistisk affære, hvor opprøret legitimerte seg selv. Fritenkningen ble sett på som tankens rett til å gjøre "kaade Krumspring", eller som en ubefestet tanke, som ikke hadde nådd frem til absolutt visshet. Den var da ikke noe man kunne forbinde med moralsk og oppbyggelig dannelses.

Hvordan gir det da mening å snakke om Brandes' prosjekt som et dannelsesprosjekt? Det finnes flere grunner, som jeg har vært inne på i oppgaven. For det første var hans tekster polemisk og reformatorisk rettet inn mot et publikum og et felt som holdt dannelsesbegrepet for å være av største betydning for både individets utvikling og bevaringen av samfunnets vel. For det andre brukte Brandes selv dannelsesbegrepet, for å beskrive seg selv og for å markere revir i forhold til andre av samtidens intellektuelle. Foreningen "Litteraturselskabet", som han var en ledende skikkelse i, hadde som prosjekt å virke for den frie tanke som øverste dommer i spørsmålet om sant og usant, godt og ondt og dermed for det de kalte for større "human

Dannelse”. Det ville innebære at problematisering og debatt ble et mål på litteraturens og det offentlige ordskiftets liv. Det ville innebære den permanente kritikks tilstand, som godt kan kalles den moderne tilstand. Det ville innebære oppløsning av tradisjon, sedelighet og offentlig religion som hvilte på det Brandes kalte for autoritetsprinsippet. Men det ville også innebære et opplysningsprosjekt – i herværende tilfelle den opplyste liberalisme - som samtidig var et dannelsesprosjekt. Selskapet fikk kort levetid, men den uttrykte like fullt Brandes’ program, som senere fikk stor utbredelse og betydning i Skandinavia og Europa.

Ved å ta fritenkerbegrepet, og ikke minst kampen om det, på alvor, vil historien om 1870-årenes kulturkamp se noe annerledes ut enn det Stangerup risset opp i sitt verk *Kulturkampen*. Fritenkningen blir fundamentet for en ny måte å tenke dannelse på. Brandes’ fritenkerideal var et avant-gardistisk ideal, som krevde at fritenkeren lå i litteraturens og dannelsens fortropp, hvor det gjaldt å trenge igjennom de gamle fordommenes murer, og dermed skape et gjennombrudd for det moderne, et fundament for å drive opplysning og dannelse videre, og et fundament for et sosialt og moralsk fremskritt. Samtidig var prosjektet svært situasjonsbetinget. Det lar seg best forstå som en overskridelse av den rådende nasjonalliberale dannelseselitismen, men også som et tydelig brudd med et før-moderne verdenssyn, som hadde et forsonet forhold til det tradisjonelle samfunnets moralske, sedelige og religiøse idealer. Brandes’ prosjekt var fritenkningens problematiske dannelse.

7. Litteraturliste

- Ahlenius, Holger. *Georg Brandes i svensk litteratur till och med 1890: Hans ställning och inflytande*. Stockholm: Bonnier, 1932.
- Ahlström, Gunnar. *Georg Brandes' Hovedstrømninger. En ideologisk undersökning*. Lund: C.W.K Gleerup, 1937.
- Amdam, Per. *Bjørnson og kristendommen 1832-1875: Selverkjennelse, selvhevdelse*. Oslo: Universitetsforlaget, 1969.
- Bagge, Poul. "Akademikerne i dansk politik i det 19. Århundrede. Nogle synspunkter", i *Historisk tidsskrift* bd.12, vol.4 (1969): 423-474.
- Bay, Carl Erik. "Mellem kultur og politik, mellem magt og ret. Georg Brandes og forfatningskampen i 80'erne", i *Den politiske Georg Brandes*, redigert av Hans Hertel og Sven Møller Kristensen, 88-113. København: Hans Reitzel, 1973.
- Bayet, Albert. *Histoire de la libre-pensée*. Paris: Presses universitaires de France, 1959.
- Berthelsen, Sune og Ditte Marie Egebjerg. "Europa i Danmark, Danmark i Europa. Georg Brandes som national kosmopolitt 1864-1901", i *Det stadig moderne gennembrud*, redigert av Hans Hertel, 99-121. København: Gyldendal, 2004.
- Bjørnson, Bjørnstjerne. *Brevveksling med danske 1854-1874*. København: Gyldendal, 1974.
- Blumenberg, Hans. *Die Legitimität der Neuzeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1966.
- Bourguignon, Annie, Konrad Harrer, and Jørgen Stender Clausen. *Grands courants d'échanges intellectuels: Georg Brandes et la France, l'Allemagne, l'Angleterre: Actes de la deuxième conférence internationale Georg Brandes, Nancy, 13-15 Novembre 2008*. Bern: Peter Lang, 2010.
- Bohnen, Klaus. "Georg Brandes und seine Bedeutung für die deutsche Literatur", i *Akten des VI. Internationale Germanisten-Kongresses Basel 1980*, (Basel: Peter Lang, 1980): 53-59.
- Bourdieu, Pierre. *Konstens regler: Det litterära fältets uppkomst och struktur*. Stockholm: Symposion, 2000.
- Bredsdorff, Elias. *H.C Andersen og Georg Brandes*. København: Aschehoug, 1994.
- _____. "Georg Brandes' holdning til seksualmoralen", i *Den politiske Georg Brandes*, 114-134, redigert av Hans Hertel og Sven Møller Kristensen. København: Hans Reitzel, 1973.
- Bricka, C.F. *Dansk biografisk Lexikon*. <http://runeberg.org/dbl/> (lesedato 16.4.2012).

- Briens, Sylvain. "Geographie de la percée moderne", i *Grand courants d'échanges intellectuels: Georg Brandes et la France, l'Allemagne, l'Angleterre: Actes de la deuxième conférence internationale Georg Brandes, Nancy, 13-15 Novembre 2008*, redigert av Annie Bourguignon, Konrad Harrer og Jørgen Stender Clausen. Bern: Peter Lang, 2010.
- Brandes, Georg. *Den franske Æsthetik i vore Dage: En Afhandling om H. Taine*. København: Gyldendal, 1870.
- _____. *Den romantiske Skole i Tydskland*. København: Gyldendal, 1873.
- _____. *Det Moderne Gjennembruds Mænd: En Række Portræter*. København: Gyldendal, 1883.
- _____. "Dualismen i vor nyeste Filosofi", i *Samlede skrifter*, bd. 13. København: Gyldendal, 1903.
- _____. *Emigrantlitteraturen*. 1.utg, København: Gyldendal, 1872.
- _____. *Emigrantlitteraturen*. 2.utg, København: Gyldendal, 1877.
- _____. *Forklaring og Forsvar: En Antikritik*. København: Gyldendal, 1872.
- _____. *Georg Brandes' Breve Til Forældrene 1859-71*. 3 bd. Utgitt av Morten Borup. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 1978.
- _____. *Georg Brandes og det nyere franske drama: Teateranmeldelser Og Dramaturgiske Forelæsninger 1865-1872*. Utgitt av og redigert av Henning Fenger. København: Borgen, 1978.
- _____. *Levned. Et tiaar*. København: Gyldendal, 1907.
- _____. *Levned. Snevringer og horisonter*. København: Gyldendal, 1908.
- _____. *Mennesker og værker*, København: Gyldendal, 1882.
- _____. "M. Goldschmidt", i *Samlede skrifter*. bd.2. København: Gyldendal, 1898.
- _____. *Reactionen i Frankrig*. København: Gyldendal, 1874.
- _____. *Søren Kierkegaard: En kritisk Fremstilling i Grundrids*. København: Gyldendal, 1877.
- _____. "Ungdomsvers", i *Samlede skrifter*. bd. 12. København: Gyldendal, 1902.
- Bull, Francis. "Georg Brandes' betydning for norsk litteratur", i *Nordisk tidsskrift för vetenskap, konst och industri*, (1974): 358-369.
- Clausen, Jørgen Stender. "Georg Brandes og Italien", i *Georg Brandes og Europa. Forelæsninger fra 1.internationale Georg Brandes Konference, Firenze, 7-9*

- november 2002, redigert av Olav Harsløf, 47-60. København: Museum tusculanums forlag, 2004.
- Dahl, Per. "Dannelsen og de kritisk intellektuelle. Georg Brandes", i *At komme til sig selv: 15 portrætter af danske dannelsesstænkere*, redigert av Joakim Garff, 178-194. København: Gad, 2008
- _____. "Den borgelige litteratur" i *Dansk litteraturhistorie. Bind 6: 1848-1901. Dannelse, folkelighet, individualisme*. Redigert av Lise Busk-Jensen et. al. Gyldendal: København, 1985.
- _____. "Georg Brandes og Friedrich Nietzsche: forhistorien", i *Grand courants d'échanges intellectuels: Georg Brandes et la France, l'Allemagne, l'Angleterre: Actes de la deuxième conférence internationale Georg Brandes, Nancy, 13-15 Novembre 2008*, redigert av Annie Bourguignon, Konrad Harrer og Jørgen Stender Clausen. Bern: Peter Lang, 2008.
- Dahlerup, Pil. "Georg Brandes og den katolske kirke", i *Georg Brandes og Europa*, 109-136, redigert av Olav Harsløf. København: Museum tusculanums forlag, 2004.
- Engberg, Hanne. *En frigørelseshistorie. Margrethe Vullum: 1846-1918*. København: Gyldendal, 1994.
- Fenger, Henning. *Den Unge Brandes: Miljø, Venner, Rejser, Kriser*, København: Gyldendal, 1957.
- _____. *Georg Brandes' Læreår: Læsning, Ideer, Smag, Kritik : 1857-1872*. København: Gyldendal, 1955.
- _____. "Litteraturforskning og kulturpolitikk", i *Orbis litterarum*, vol.4, (1946): 259-288.
- Filosofileksikon*. Oslo: Safari, 1996.
- Foucault, Michel. "Qu'est-ce que les Lumières?" i *Dits et écrits*. bd.4. Paris: Gallimard, 1994.
- _____. *Seksualitetens historie*. Bd. 1. Oversatt til norsk av Espen Schaanning. Oslo: Exil forlag, 1999.
- Friisberg, Claus. "Viggo Hørup og nasjonalliberalismen", i *Historie/Jyske Samlinger*, (1998): 1-41.
- Gadamer, Hans-Georg. *Sannhet og metode. Grunntrekk i en filosofisk hermeneutikk*. Oslo: Pax forlag, 2010.
- Garborg, Arne. "Ein fritenkjar", i *Forteljingar*, bd. 8 i *Skifter i Samling*. Oslo: Aschehoug, 2001.
- Garff, Joakim. "Dannelse, identitetsdannelse og dannelseskritikk", i *At komme til sig selv. 15 portrætter af danske dannelsesstænkere*, redigert av Joakim Garff, 106-138. København: Gads forlag, 2008.

_____. SAK. *Søren Aabye Kierkegaard*. Oslo: Press forlag, 2005.

Garff, Joakim (red.). *At komme til sig selv. 15 portrætter af danske dannelsesstærkere*. København: Gads forlag, 2008.

Gay, Peter. *Modernism. The lure of heresy: From Baudelaire to Beckett and beyond*. New York: Norton, 2008.

Gibbons, Henry J. "Georg Brandes: The reluctant Jew", i *The activist critic. A symposium on the political ideal, literary methods and international reception of Georg Brandes*, 55-89, redigert av Hans Hertel og Sven Møller Kristensen. København: Munksgaard, 1980.

Goldschmidt, Meir. "Breve fra Choleratiden", i *Noveller og andre fortællinger*. Utgitt av Thomas Bredsdorff. København: Borgen, 1994.

Goos, Carl. "Carl Paro Ploug", i *Dansk Biografisk Leksikon*, bd.13, redigert av Carl Frederik Bricka, <http://runeberg.org/dbl/13/0171.html> (lesedag 3.5.2012).

Grundtvig, Nikolaj Frederik Severin. *Nordens mytologi eller sindbilled-sprog. Historisk poetisk udviklet og oplyst*, bd.6 i *Udvalgte værker*. København: Forlaget "Danmark", 1930.

Harsløf, Olav (red.). *Georg Brandes Og Europa: Forelæsninger Fra 1. Internationale Georg Brandes Konfernce, Firenze 7-9 November 2002*. København: Museum Tusculanums forlag, 2004.

Hatting, Jørgen. "C. St. A Bille" i *Store danske journalister*, redigert av Bernt Helje og Hakon Stangerup. København: Berlingske forlag, 1956.

Helje, Bernt og Hakon Stangerup (red.). *Store danske journalister*. København: Berlingske forlag, 1956.

Hertel, Hans, og Sven Møller Kristensen. *The activist critic: A symposium on the political ideas, literary methods, and international reception of Georg Brandes*. København: Munksgaard, 1980.

_____. *Den Politiske Georg Brandes*. København: Hans Reitzel, 1973.

Hertel, Hans. "Georg Brandes' kulturrevolution – og kulturkampen omkring Georg Brandes 1871-2004", i Hans Hertel (red.), *Det stadig moderne Gennembrud*. Gyldendal: København, 2004.

_____. "Nødig, men dog gerne – Da Danmark blev moderne. Det nye samfund, det nye livssyn, det nye kulturliv", i *Det stadig moderne Gennembrud*, redigert av Hans Hertel, Gyldendal: København, 2004.

Hertel, Hans (red.). *Det stadig moderne gennembrud. Georg Brandes og hans tid, set fra det 21. århundrede*. København: Gyldendal, 2004.

- Heuch, J. C. Dr. G. Brandes' Polemik mod Kristendommen. København: Gyldendal, 1877.
- Hvidt, Kristian. *Det folkelige gennembrud og dets mænd. 1850-1900*. I *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*. Bd. 11, redigert av Olaf Olsen. Gyldendal: København, 1990.
- Hørup, Viggo. *V.Hørup i Skrift og Tale. Udvalgte artikler og taler*, 1.bd., utgitt av Vilh. Nielsen, Edvard Brandes et al., København: Gyldendal, 1902.
- Ibsen, Henrik. Brevsamlingen på <http://ibsen.uio.no/brev.xhtml> (lesedato: 3.5.2012).
- Isbell, John. "Introduction", i Madame de Staël, *Corinne, or Italy*. Oxford: Oxford university press, 2008.
- Iser, Wolfgang. "Tekstens appelstruktur", i *Værk og læser. En antologi om receptionsforskning*, redigert av Michel Olsen og Gunver Kelstrup. København: Borgen, 1996.
- Jakobsen, Kjetil. "Parisermytens mediearkeologi. Hva var en modernitetshovedstad?", i *Arr. Idéhistorisk tidsskrift*. Nr.1-2 (2008): 71-85.
- _____. "Intellektuell historie og de intellektuelles historie", i *Arr. Idéhistorisk tidsskrift*. Nr.4 (2004):15-36.
- Juncker, Beth. "Debatten omkring *Emigrantlitteraturen*", i *Den politiske Georg Brandes*, 27-66, redigert av Hans Hertel og Sven Møller Kristensen,. København: Hans Reitzel, 1973.
- Kant, Immanuel. "Besvarelse av spørsmålet: Hva er opplysning?", i Johann Georg Hamann, *Opplysning og kors*, oversatt av Øystein Skar, 210-218, Oslo: Aschehoug, 2003.
- Kierkegaard, Søren. *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift*, SKS 7, <http://sks.dk/AE/txt.xml> (lesedato: 6.5.2012)
- _____. Journalen NB: 21:143, <http://sks.dk/NB21/txt.xml> (lesedato 6.5.2012)
- Korsgaard, Ove. *Kampen om Folket. Et dannelsesperspektiv på dansk historie gennem 500 år*. København: Gyldendal, 2004.
- _____. "Folket som dannelseskategori. N.F.S Grundtvig", i *At komme til sig selv. 15 portrætter af danske dannelsesstærkere*, redigert av Joakim Garff, 139-158. København: Gads forlag, 2008.
- Knudsen, Jørgen. *Georg Brandes: Frigørelsens vej. 1842-1877*. København: Gyldendal, 1985.
- _____. *Georg Brandes. Magt og afmagt. 1896-1914*. København: Gyldendal, 1998.

Koch, Carl Henrik. *Den danske idealisme: 1800-1880*, bd.3 i *Den danske filosofis historie*, redigert av Carl Henrik Koch og Sten Ebbesen. København: Gyldendal, 2004.

_____. ”Om dannelse – et begrepsmæssigt potpourri”, i *At komme til sig selv. 15 portrætter af danske dannelsestænkere*, redigert av Joakim Garff, 8-26, København: Gads forlag, 2008.

Kristensen, Sven Møller. *Digteren og Samfundet i Danmark i det 19. Århundrede*. 2bd. København: Munksgaard, 1942-45.

_____. *Georg Brandes: Kritiker, Liberalisten, Humanisten*. København: Gyldendal, 1980.

Lalouette, Jaqueline. *La libre pensée en France 1848-1940*. Paris: Albin Michel, 1997.

Larsen, Pelle Oliver. *Professoratet. Videnskabelige magtkampe i det filosofiske fakultet 1870-1920*. Århus: Det Humanistiske Fakultet, 2010.

Larsen, Jesper Eckhardt. *J. N. Madvigs dannelsestanker. En kritisk humanist i den danske romantik*. København: Museum Tusculanums forlag, 2002.

_____. ”Dannelsens praktiskhed. Johan Nicolai Madvig”, i *At komme til sig selv. 15 portrætter af danske dannelsestænkere*, redigert av Joakim Garff. København: Gads forlag, 2008.

Löwith, Karl. *From Hegel to Nietzsche*. New York: Anchor Books, 1967.

Madsen, Vilhelm. *Georg Brandes og dansk Aandsliv. Gammel og ny tid i samlet belysning*. Den ny tids forlag: København, 1923.

Mill, John Stuart. *On liberty*. Oxford: Oxford university press, 2008.

_____. *Moral grundet paa Nytte-eller Lykkeprincippet*. Oversatt og innledet av Georg Brandes. København: Gyldendal, 1872.

Mohnike, Thomas. ”Grand courants, grands hommes, grands récits. Structure de la géographie des nations dans l’œuvre de Georg Brandes”, i *Grand courants d’échanges intellectuels: Georg Brandes et la France, l’Allemagne, l’Angleterre*, redigert av Annie Bourguignon, Konrad Harrer og Jørgen Stender Clausen. Bern: Peter Lang, 2010.

Monrad, Ditlev Gottard. *Den frie tanke og Dr. Brandes’ Forelæsninger*, København: C.A. Reitzel, 1872.

Oehlenschläger, Adam. *Poetiske Skrifter*, bd. 1. København: Holbergselskabet, 1926.

Ordbog over det danske sprog, <http://ordnet.dk/ods/> (lesedato 8.3.2012)

Ploug, Carl. *Samlede digte*. 2.Utg. København: Forlagsbureauet, 1861.

Petersen, Richard. *Henrik Steffens. Et livsbillede*, København: Karl Schønbergs Forlag, 1881.

Reich, Ebbe Kløvedal. "Brandes og Hørup", i *Den kulturradikale udfordring. Kulturradikalismen gennem 130 år*, 32-54, redigert av Tøger Seidenfaden et al. København: Tiderne skifter, 2005.

Rubow, Paul V. *Georg Brandes' Briller*. København: Levin & Munksgaard, 1932.

_____. *Dansk litterær kritik i det nittende aarhundrede indtil 1870*. København: Levin & Munksgaard, 1921.

Rue, Harald. *Om Georg Brandes*. Risskov: Sirius, 1973.

Sandberg, Hans-Joachim. "Tradition und/oder Fortschritt? Zum Problem der Wandlung Thomas Mann im Lichte der Brandes-Rezeption des Dichters", i *The activist critic. A symposium on the political ideal, literary methods and international reception of Georg Brandes*, redigert av Hans Hertel og Sven Møller Kristensen, 169-190. København: Munksgaard, 1980.

Schleisner, P. A. *Den ny sensualistiske Lære og Dr. G. Brandes: Oplyst fra et naturvidenskabeligt Standpunkt*. København: Hans Reitzel, 1872.

Seidenfaden, Tøger et al. *Den kulturradikale udfordring. Kulturradikalismen gennem 130 år*. København: Tiderne skifter, 2005.

Skinner, Quentin. *Visions of Politics I: Regarding Method*. Cambridge: Cambridge university press, 2002.

Stangerup, Hakon. *Kulturkampen*. 2 bd. København: Gyldendalske boghandel, 1946.

_____. "Carl Ploug", i *Store danske journalister*, redigert av Bernt Helje og Hakon Stangerup. København: Berlingske forlag, 1956.

Steinfeld, Torill. "En kvinnestemme for nasjonen: Nasjonalitet, identitet og språk i Madame de Staëls *Corinne; Ou l'Italie* og Christiane Korens journaler", i *Norsk litteraturvitenskapelig tidsskrift* vol.1, (2006): 50-71.

Store norske leksikon, <http://snl.no/> (lesedato 12.5.2012)

Søllinge, Jette og Niels Thomsen. *De danske aviser 1634-1989*. 3bd, Odense: Odense universitetsforlag, 1988.

Søndergård, Bent. "Georg Brandes' forhold til socialismen i 1870'erne og 80'erne". I *Den politiske Georg Brandes*, redigert av Hans Hertel og Sven Møller Kristensen, 67-87. København: Hans Reitzel, 1973.

Sæther, Astrid, Atle Kittang og Jørgen Dines Johansen. *Ibsen og Brandes: Studier i et forhold*. Oslo: Gyldendal, 2006.

Taine, Hippolyte. *Kunstens filosofi*. København: J. H. Schubothes boghandel, 1873.

- Tjønneland, Eivind. "Ibsen, Brandes og ideen om fremtidens aristokrati", i *Ibsen og Brandes: Studier i et forhold*, redigert av Astrid Sæther, Atle Kittang og Jørgen Dines Johansen, 142-158. Oslo: Gyldendal, 2006.
- Tullberg, Steen. *Søren Kierkegaard i Danmark. En receptionshistorie*. København: C.A. Reitzels forlag, 2006.
- Thaning, Kaj. *Grundtvig*. Med etterskrift af Erling Nielsen. Oslo: Gyldendal, 1983.
- Thorborg, Karsten. "Viggo Hørup. En af det moderne gennembruds mænd" i *Historisk tidsskrift*, Bd. 14. vol. 2, (1981 - 1982): 123-176.
- Thorsen, Svend. *Den danske dagspresse*. København: Gyldendal, 1947.
- Tønnesson, Kåre. *Madame de Staël. En høyst uvanlig kvinne*. Oslo: Aschehoug, 2007.
- Ussing, Johan Luis. *Af mit Levnet*. København: Gyldendal, 1906.
- Zerlang, Martin. "Indledning. Lys over landet" i *Dansk Litteraturhistorie. Bind 6: 1848-1901. Dannelse, folkelighed, individualisme*. Redigert av Lise Busk-Jensen, Per Dahl et. al, 13-24. Gyldendal: København, 1985.

8. Primærkilder fra aviser og tidsskrifter

Anonymt innlegg i *Jyllandsposten* 10.3.1872.

Bjørnson, Bjørnstjerne. "Nogle ord til ungdommen" i *Tidsskriftet for Idé og Virkelighed*, (1872).

Borchsenius, Otto. "Forelæsninger ved universitetet" i *Lolland-Falsters Stifts-Tidende*, 15.11.1871.

Brandes, Georg. "Erklærng til *Fædrelandets* 44", i *Dagens nyheder*, 13.2.1872.

_____. "Ernest Renan. Et Rejseindtryk", i *Nyt dansk Maanedsskrift*, nr.1, (1872)

_____. "Historien om den lille rødhætte" i *Nyt Dansk Maanedsskrift* nr.1, (1872).

_____. "H. Taine I", i *Illustreret Tidende*,
http://illustrerttidende.dk/iti_pub/cv/main/Haeftexsql?nnoc=iti_pub&p_AargangNr=13&p_HaeftNr=643 (lesedato 7.5.2012)

_____. "H. Taine II", i *Illustreret Tidende*,
http://illustrerttidende.dk/iti_pub/cv/main/Haeftexsql?nnoc=iti_pub&p_AargangNr=13&p_HaeftNr=644 (lesedato 7.5.2012)

_____. "John Stuart Mill", i *Illustreret Tidende*,
http://illustrerttidende.dk/iti_pub/cv/main/Haeftexsql?nnoc=iti_pub&p_AargangNr=13&p_HaeftNr=641 (lesedato 7.5.2012)

"Emigrantlitteraturen" i *Dagbladet*, 27.3.1872.

"En Erklæring af C.Hauch", i *Ny dansk maanedsskrift*, nr. 3, (1872).

"Litteratur", i *Dagbladet* 18.12.1872.

"Litteraturselskabet" i *Dagens nyheder* 16.3.1872.

Michelsen, Carl. "Fra Bartolomæusnattens Tid", i *Hejmdal* 26.11.1871.

Monrad, D.G. "Ernest Renan og G. Brandes", i *Fædrelandet*, 10.2.1872.

_____. "Georg Brandes", i *Fædrelandet* 24.2.1872.

Nielsen, Rasmus. "Et synspunkt for Darwinismen", i *For Idé og Virkelighed*, (1873): 449-459.

_____. "Ide og Virkelighed", i *For Idé og Virkelighed*, (1869): 36-40.

Paludan-Müller, Caspar. "Aaben skrivelse til Hr.G.Brandes", i *Lolland-Falsters Stiftstidende* 24.2.1872.

Pio, Louis. "En Banstraale", i *Socialisten* nr.11, mars 1872.

Ploug, Carl. "Dr. Brandes og hans Venner", i *Fædrelandet* 26.3.1872.

_____. lederartikkel i *Fædrelandet* 17.2.1872.

_____. "Professoratet i Æsthetik", i *Fædrelandet* 27.11.1875.

Prip, Anna. "G.Brandes og C.W Smith", i *Politiken* 22.1.1903.

Carl Rosenberg, "Den frie Tanke og det danske Aandsliv i det 19de Hundredeaar I-V", i *Hejmdal* 12.3-15.3.1872.

_____. "Fra Bartolomæusnattens Tid", i *Hejmdal* 2.12.1871.

_____. "Fra Bartolomæusnattens Tid", i *Hejmdal* 2.12.1871.

Schmidt, Rudolf. "G. Brandes: Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes literatur I", i *Fædrelandet* 9.3.1872.

_____. "G. Brandes: Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes literatur II", i *Fædrelandet* 11.3.1872.

_____. "Om Æsthetisk Dannelselse", i *For Idé og Virkelighed*, 1872.

_____. "G.Brandes: Den franske Æsthetik i vore Dage. En Afhandling om H.Taine", i *Fædrelandet*, 19.3.1870.

_____. "Forklaring og forsvar", i *Fædrelandet* 27.4.1872